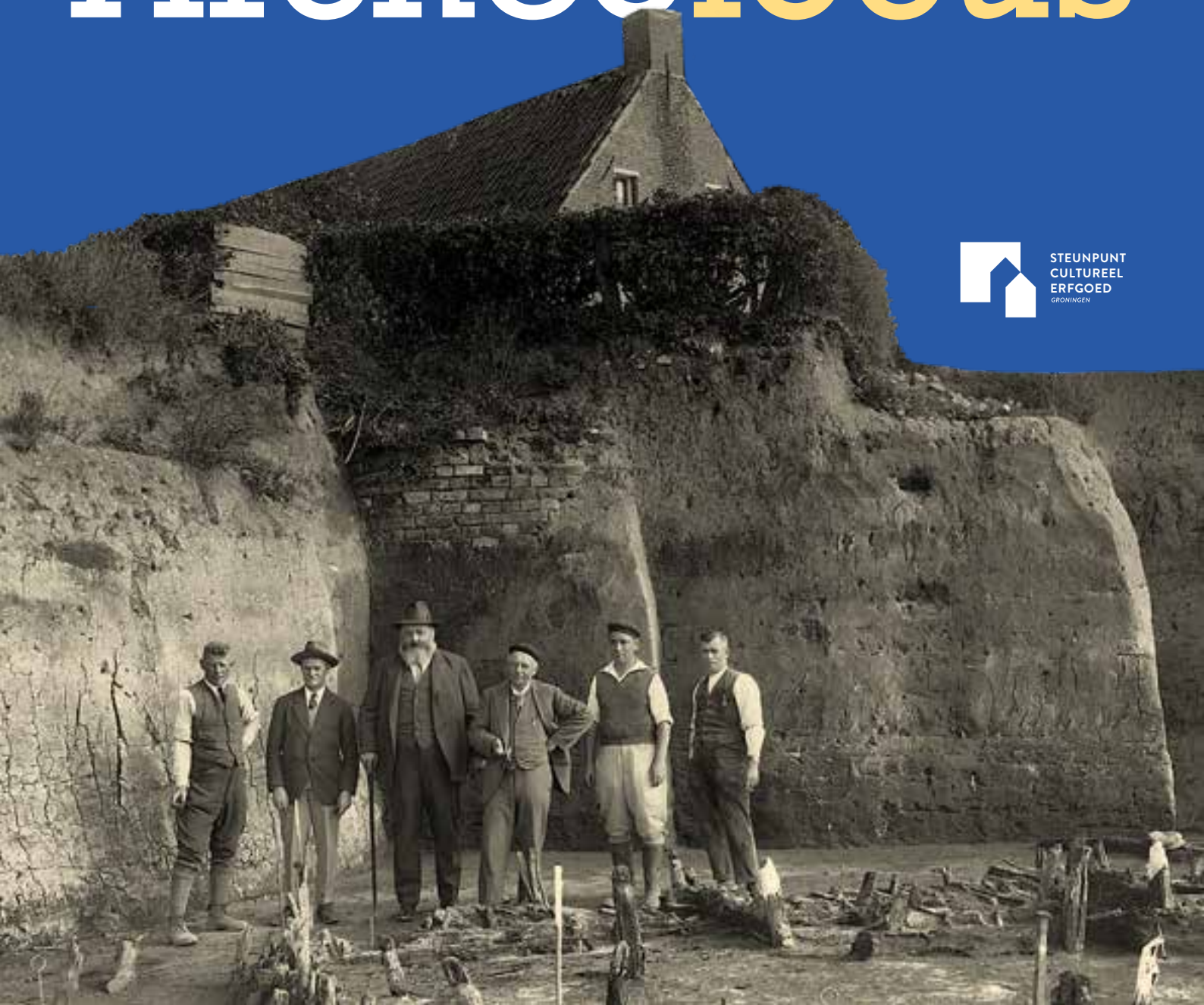

Archeofocus

STEUNPUNT
CULTUREEL
ERFGOED
GRONINGEN

Deze publicatie is tot stand gekomen vanuit het Steunpunt Cultureel Erfgoed Groningen. Het Steunpunt wordt uitgevoerd door Libau.

Libau is dé onafhankelijke kennisorganisatie voor kwaliteit van de leefomgeving en cultureel erfgoed in Groningen en Drenthe. Wij zijn partner van de provincies en gemeenten in Groningen en Drenthe. We delen kennis, bieden advies en ondersteuning vanuit o.a. het Steunpunt Cultureel Erfgoed en het Steunpunt Ruimtelijke Kwaliteit. Daarnaast faciliteren wij de Adviescommissies voor Omgevingskwaliteit voor gemeenten in Groningen en Drenthe. Het Erfgoedloket Groningen, dat wij uitvoeren, helpt erfgoedeigenaren in de provincie Groningen.

LIBAU. VOOR DE SAMENLEEFOMGEVING.

Zomer in Ezinge. Beeld: Groningen Beeldbank, Peter Nijenhuis.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	6
2. Handleiding archeologie voor gemeenten	8
2.1. Beleidsvorming: de basis op orde	10
2.2. Archeologisch onderzoek	20
2.3. Archeologische rijksmonumenten.....	28
2.4. Toezicht & handhaving	32
2.5. Gemeente als opdrachtgever én bevoegd gezag	34
2.6. Toevalsvondsten	36
3. Het archeologisch bestel in Nederland	38
3.1. Geschiedenis van archeologie en de wet.....	40
3.2. Wet- en regelgeving	44
3.3. Organisaties & adviseurs.....	48
4. Groninger archeologie in vogelvlucht	58
4.1. Inleiding.....	62
4.2. De archeologische perioden	66
4.3. Conclusie	92
5. Archeologie en de rol van de gemeente: de lessen uit Apeldoorn	96
6. Index	100
7. Nuttige adressen en links	102

1. Inleiding

Sinds in 1992 Europa-brede afspraken zijn gemaakt over de zorg voor ons cultureel erfgoed heeft archeologie meer aandacht gekregen. In dit zogeheten Verdrag van Valletta (Malta) – waarover in hoofdstuk 3 meer – wordt aangegeven dat iedereen die de bodem gaat verstoren eerst archeologisch onderzoek moet laten uitvoeren. Gemeenten dienen daar hun eigen beleid in te voeren. Maar hoe werkt dat? Hoe kunnen we alle belangen goed tegen elkaar afwegen?

Het Verdrag van Malta kwam er niet voor niets. Van het verleden valt veel te leren. De geschiedenis van de regio geeft een gebied identiteit en zorgt voor verbinding tussen mensen en hun woon- en werkplek. Als we alleen oog hebben voor onze toekomst gaat dat erfgoed ongezien op de schop, en wat weg is, is onherroepelijk weg. Dat is niet alleen zonde, het is uitermate belangrijk dat we zoveel mogelijk puzzelstukjes uit ons verleden meenemen in het onderzoek. Dat onderzoek – archeologie – gaat namelijk over wat er niet in de boeken staat, waar niet over is geschreven, over het leven van alledag en over gebeurtenissen, die we alleen kunnen reconstrueren aan de hand van achtergebleven voorwerpen en onderzoek van de vroegere natuurlijke leefomgeving.

Ons erfgoed is natuurlijk niet het enige dat van belang is in de regio. We leven nu en de huidige ruimte moet voor iedereen goed worden ingericht: we hebben huizen nodig, wegen, landbouwgrond en natuurgebieden. Waar gegraven wordt, verdwijnt ons erfgoed. Daarom is een goed erfgoedbeleid nodig.

In de wet- en regelgeving is de laatste jaren veel veranderd. Om daarin een weg te vinden, wordt in hoofdstuk 2 en 3 van deze brochure een en ander uitgelegd over de huidige Erfgoed- en Omgevingswet, het stappenplan in archeologisch onderzoek, instanties waar u mee te maken krijgt, en waar u hulp en advies kunt vinden.

Ook enige achtergrondkennis van archeologie in Groningen is daarbij zinvol. In hoofdstuk 4 wordt u in grote lijnen door de tijdvakken van de geschiedenis heen geleid en kunt u lezen over verschillende belangrijke vindplaatsen en vondsten die in Groningen gedaan zijn.

Het laatste hoofdstuk betreft een interview met de van oorsprong Groningse archeologe Masja Parlevliet, die al vele jaren bij de gemeente Apeldoorn het archeologisch erfgoed onder haar hoede heeft. Haar inspirerende verhaal, dat archeologie meer is dan een 'moetje' en een gemeente in allerlei opzichten mooie kansen biedt, kunt u lezen in hoofdstuk 5.

Uiteraard geldt dat elke lezer een andere achtergrond of kennisniveau heeft. Deze brochure is zo ingericht dat het ook als naslagwerk kan dienen. Hopelijk kan iedereen die in zijn werk bij een gemeente met archeologie te maken krijgt, hier zijn voordeel mee doen.

2.

Handleiding archeologie voor gemeenten

2.1. Beleidsvorming: de basis op orde

Sinds het Verdrag van Valletta in 1997 (§ 3.1.1) en de implementatie hiervan via de Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz) in 2007 is het de taak van de gemeente om ons cultureel erfgoed te behouden en te beschermen. En liefst in de bodem, want daar ligt het immers soms al duizenden jaren. Beschermen begint bij een kaart waarop alle bekende en te verwachten archeologische vondsten ('waarden') binnen de gemeentegrenzen zijn aangegeven: de archeologische waarden- en verwachtingenkaart. Hoe er met deze waarden moet worden omgegaan om deze te behouden of te beschermen is de volgende stap en dit wordt aangegeven op een archeologische beleidskaart.

Het inhoudelijke archeologiebeleid wordt vastgelegd in een beleidsnota. Deze nota geeft aan welke archeologische (verwachte) waarden geïnventariseerd zijn, wat je als gemeente belangrijk vindt en welke keuzes je maakt om dit te behouden en beheren. Ook kan hierin, om draagvlak en bewustwording te vergroten, publieksbetrokkenheid en participatie worden opgenomen.

De beleidsnota kan vervolgens rechtstreeks worden opgenomen in de omgevingsvisie, waarin het gemeentelijk beleid voor de leefomgeving op de lange termijn wordt aangegeven. Ook kan deze verder worden uitgewerkt in een erfgoedvisie (waarin de gemeente aangeeft welk belang wordt gehecht aan het behoud van erfgoed) en erfgoedprogramma (hoe cultureel erfgoed moet worden beschermd en beheerd).

2.1.1. Archeologische waarden- en verwachtingenkaart

Om archeologische waarden volwaardig mee te kunnen wegen in ruimtelijke ontwikkelingen moet eerst helder zijn om welke waarden het gaat. Soms is dit meteen al duidelijk, bijvoorbeeld als een locatie is opgenomen op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK). Dan gaat het om vastgestelde archeologische resten.

Archeologische Monumentenkaart AMK

De Archeologische MonumentenKaart (AMK) is een gedigitaliseerd bestand van alle bekende behoudenswaardige archeologische terreinen in Nederland. De kaart geeft de terreinen van archeologische waarde weer zoals die tot 2014 bekend waren. De informatie waarop dit kaartbeeld is gebaseerd, bevindt zich in het centrale Archeologisch Informatiesysteem, afgekort Archis.

De Archeologische Monumentenkaart is oorspronkelijk een gezamenlijk product van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de provincies. Anders dan de naam doet vermoeden, gaat het niet alleen om terreinen met een wettelijke monumentenstatus, maar om alle op dat moment bekende behoudenswaardige archeologische terreinen. Van alle terreinen is de begrenzing opgenomen met beknopte informatie over de aard en datering van de vindplaatsen.

Sinds 2014 wordt de AMK niet meer bijgehouden door de RCE. In opdracht van de Provincie Groningen heeft archeologisch bureau RAAP in 2021 een actualisatie van de AMK-terreinen in de provincie Groningen uitgevoerd. Hierbij is vooral gekeken naar de plaatsing, begrenzing en beschrijving van de al geregistreerde terreinen. Waar nodig en mogelijk zijn deze gecorrigeerd aan de hand van bijvoorbeeld hoogtegegevens, historische kaarten en onderzoeksrapporten. Deze bijgewerkte AMK kan door gemeenten gebruikt worden als input voor de gemeentelijke waarden- en beleidskaarten.

Naast bekende vindplaatsen zijn er plekken waarvan kan worden aangenomen dat er waardevolle informatie in de grond of in de waterbodem zit: verwachte archeologie. De Omgevingswet stelt dat verwachte archeologische waarden 'aantoonbaar' moeten zijn. Hiermee wordt bedoeld dat de verwachting is gebaseerd op lokale bodemkundige, historische of archeologische informatie. De gemeente hoeft dus niet aan te tonen dat er archeologische waarden aanwezig zijn. Wel moet zij ervoor zorgen dat de toegekende verwachting onderbouwd is.

De bekende en verwachte archeologische waarden worden opgenomen op een archeologische waarden- en verwachtingenkaart, ook wel archeologische inventarisatiekaart genoemd. Op deze kaart komen bekende vindplaatsen en specifieke locaties te staan waar op basis van historische kaarten en andere bronnen een vindplaats is te verwachten. Denk aan oude borgterreinen of historische boerderijplaatsen, maar ook bijvoorbeeld aan oude dijken, (dorps)havens of bruggen. Ook worden gebieden onderscheiden waar archeologische vindplaatsen kunnen worden verwacht zonder dat op voorhand bekend is waar deze precies liggen. Deze verwachting is gebaseerd op bekende relaties tussen (de vorming van) het natuurlijke landschap en de wijze waarop de mens dit landschap gebruikte en inrichtte. Vooral deze laatste categorie vraagt om specifieke archeologische kennis van het landschap en de bewoningsgeschiedenis van de betreffende regio.

Welke waarden precies op een waarden- en verwachtingenkaart terechtkomen en welke categorieën worden onderscheiden, kan per gemeente verschillen. Dit hangt af van het landschap en de geschiedenis van de betreffende regio. Aangeraden wordt om inventarisatiekaarten van aan elkaar grenzende gemeenten zoveel mogelijk volgens dezelfde methodiek te maken.

De archeologische waardenkaart vormt de basis voor het opstellen van een beleids(advies)kaart, die vervolgens kan worden gebruikt voor de toetsing van ruimtelijke ontwikkelingsplannen op de mogelijke aanwezigheid van archeologische waarden. Op deze manier kan bij planvorming vroegtijdig rekening worden gehouden met de archeologie.

Omdat door uitgevoerd onderzoek en voortschrijdend inzicht de verwachting of waardering van terreinen op- of afgeschaald kan worden, is actueel houden van de archeologische waardenkaart (en de vertaling daarvan naar het omgevingsplan) van groot belang.

Archeologisch en/of cultuurhistorisch waardevol

- AMK-terreinen en overige vindplaatsen
- Voormalig AMK-terreinen - geen waarden meer aanwezig
- Wierden
- Kerken, kerkhoven, begraafplaatsen, pastorieën
- Steenhuizen, borgen en buitenplaatsen
- Historische boerderijplaatsen
- Historische verdedigingswerken (geen WOII)
- Sluizen en bruggen
- Historische kernen en bebouwingszones
- Molens
- Scheepswerven
- Historische waterloop - nog (grotendeels) aanwezig
- Historische waterloop - niet meer aanwezig
- Historische weg of dijk - nog (grotendeels) aanwezig

- Historische weg of dijk - niet meer aanwezig
  - Spoorlijn Woldjerspoor en NOLS - nog herkenbaar
  - Spoorlijn Woldjerspoor en NOLS - verdwenen
  - Gerechtsplaats ("kaakheem")
  - Pingoruïne
  - Petgaten
  - Waardevolle verkaveling
- Archeologische verwachtingswaarden**
- Hoge archeologische verwachting
  - Hoge archeologische verwachting onder Dollardklei
  - Lage (geen) archeologische verwachting
  - Hoge archeologische verwachting - beekdal

Afb. 2.1 Uitsnede van de archeologische waarden- en verwachtingenkaart van gemeente Midden-Groningen.

2.1.2. Archeologische beleidskaart

De verwachtingskaart wordt vertaald naar een archeologische beleidskaart. De beleidskaart – de naam zegt het al – geeft aan wat het beleid moet zijn in de verschillende gebieden (zones) waar archeologie verwacht wordt of gevonden is, om deze voldoende te beschermen. Niet elke zone heeft een even hoge verwachting, of is archeologisch gezien even waardevol in vergelijking met andere. De regels over de omgang met deze verschillende zones worden vervolgens opgenomen in het omgevingsplan.

In Groningen onderscheiden we meestal de volgende zones:

Zones met lage archeologische verwachting

Dit zijn gebieden waar, vanwege de landschappelijke ligging, bekende verstoringen of eerder uitgevoerd onderzoek, geen archeologische resten (meer) worden verwacht. Aan deze gebieden is bij een vergunningsaanvraag over het algemeen geen onderzoeksplicht gekoppeld, tenzij sprake is van grootschalige ontwikkelingen of ingrepen.

Het is nog steeds mogelijk dat in een gebied met een lage verwachting archeologische resten worden gevonden. De kans hierop is echter veel kleiner dan in de gebieden met een hogere verwachting. Het is zinvol om als voorwaarde voor vergunningverlening de wettelijke plicht tot melding van toevalsvondsten bij de gemeente in de vergunning op te nemen. Voor de procedure rondom dit soort toevalsvondsten kan de gemeente een Protocol Toevalsvondsten opstellen (zie paragraaf 2.6).

Zones met hoge archeologische verwachting

Dit betreft gebieden waar op basis van de landschappelijke ligging, type bodem en bewoningsgeschiedenis archeologische resten worden verwacht, maar waar nog geen concrete aanwijzingen daarvoor zijn. Bijvoorbeeld gebieden met een podzolbodem (type bodem in zandgronden met kenmerkende gelaagdheid die aangeeft dat de locatie in de prehistorie droog genoeg was voor bewoning) waar steentijdresten zijn te verwachten. Of oever- en kwelderwallen waar (al dan niet onder een afdekkende kleilaag) resten van vlaknederzettingen en verlaten wierden kunnen voorkomen. Bodemingrepen beneden een bepaalde diepte moeten worden voorkomen. Als dat niet mogelijk is dan moet in deze gebieden nader archeologisch onderzoek worden gedaan.

Zones met specifieke archeologische verwachting

In deze gebieden is de kans op het aantreffen van archeologische resten groot. Het betreft terreinen waarvan op basis van historische en cartografische bronnen archeologisch resten zijn te verwachten (denk hierbij aan borgterreinen, historische boerderijplaatsen, oude dijken, et cetera). Het betreft ook gebieden waar de aanwezigheid van archeologische resten is aangetoond door opgravingen, booronderzoeken en oppervlaktevondsten, maar waarvan de omvang nog niet bekend is.

Wanneer bodemingrepen beneden een bepaalde diepte onder maaiveld niet kunnen worden voorkomen, moet er nader archeologisch onderzoek worden uitgevoerd.

Zones met vastgestelde archeologische waarde

Dit zijn terreinen waarvan de aanwezigheid en omvang van archeologische waarden is aangetoond, zoals AMK-terreinen en andere bekende vindplaatsen. Bij bodemingrepen beneden een bepaalde diepte onder maaiveld, moet er nader archeologisch onderzoek in de vorm van een opgraving worden uitgevoerd, of er moet naar andere maatregelen worden gezocht om de vindplaats te beschermen (zoals de ontwikkeling van het terrein niet toestaan of de archeologie dusdanig in de plannen opnemen dat het erfgoed niet bedreigd wordt).

Afb. 2.2 Uitsnede van de beleidskaart van gemeente Midden-Groningen, gebaseerd op de waarden- en verwachtingenkaart uit afbeelding 2.1.

- Waarde - Archeologie 1 (WR-A1) - onderzoek bij ingrepen > 15 m2
- Waarde - Archeologie 2 (WR-A2) - onderzoek bij ingrepen > 50 m2
- Waarde - Archeologie 3 (WR-A3) - onderzoek bij ingrepen > 100 m2
- Waarde - Archeologie 4 (WR-A4) - onderzoek bij ingrepen > 200 m2
- Geen onderzoeksplicht

2.1.3. Beleidskeuzes en vrijstellingsgrenzen

Niet iedere ruimtelijke ontwikkeling is in eenzelfde orde en omvang potentieel bedreigend voor het archeologische erfgoed. Voor een gemeente is het dan ook belangrijk om tot een evenwichtig beleid voor de bescherming en het behoud van de archeologische waarden te komen. Daarbij zal naar de grenzen van de verstoring moeten worden gekeken, zowel in de diepte als in de breedte.

In artikel 5.130 lid 4 van het Besluit Kwaliteit Leefomgeving (Bkl) is voor vrijstelling van bodemingrepen een grens van 100 m² aangegeven. Voor de diepte van bodemingrepen geeft de wet geen grens aan. Een gemeente kan echter in het omgevingsplan een grotere of kleinere vrijstellingsgrens vastleggen. Voor projecten met een omvang kleiner dan de gemeentelijke vrijstellingsgrens geldt dan geen onderzoeksplicht en de gemeente kan aan de vergunning daarvan geen archeologische voorschriften verbinden.

Een afwijkende vrijstellingsgrens is afhankelijk van het type vindplaats(en), en van de soort en verwachte dichtheid van de resten. Bij een waardevolle vindplaats wordt vaak een grens van 15 m² of 50 m² gehanteerd, bij een gebied met lagere verwachting of bij een verwachting op minder kwetsbare vindplaatsen bijvoorbeeld 200, 500 of zelfs 1000 m². Een hogere vrijstellingsgrens betekent meer risico dat er archeologie verloren gaat, maar de kans daarop is bij dergelijke gebieden kleiner of de informatie die verloren zou kunnen gaan is minder relevant.

De toelichting op deze keuzes wordt bij de beleidskaart en in het omgevingsplan opgenomen.

2.1.4. Omgevingsplan

De verschillende beleidscategorieën en bijbehorende regels moeten worden geborgd in het omgevingsplan. Om gemeenten hierbij te helpen heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hiervoor voorbeeldregels beschikbaar gesteld. Deze zijn samen met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), de Federatie Grote Monumentengemeenten, het Convent van Gemeentelijke Archeologen in Nederland, de gezamenlijke provinciale steunpunten en het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties opgesteld.

In de planregels wordt vastgelegd welke (bodemverstorende) activiteiten wel of niet zijn toegestaan en in welke gevallen een vergunningsplicht geldt. Een vergunningsplicht betekent in de praktijk voor de aanvrager vaak een onderzoeksplicht. De aard en omvang van dit onderzoek hangt af van factoren zoals het (verwachte) type vindplaats en de soort werkzaamheden die zullen gaan plaatsvinden. In de planregels kunnen ook aanvullende eisen worden opgenomen. Zo kunnen indieningsvereisten (welke stukken moet de initiatiefnemer aanleveren) worden vastgelegd of kan worden bepaald dat de gemeente advies vraagt aan de eigen interne of externe archeologisch deskundige of regioarcheoloog.

Het tijdelijke omgevingsplan bevat per 1 januari 2024 alle dan geldende bestemmingsplannen en kan tot en met december 2031 aangepast worden tot een definitief omgevingsplan. Om nieuwe regels voor archeologie vast te stellen zijn er twee mogelijkheden:

1. Voor een bepaald gebied (gehele gemeente of een deel daarvan) worden alle regels voor alle aspecten van het omgevingsplan herzien zodat een initiatiefnemer precies weet wat op die locatie van toepassing is. Archeologie is één van deze aspecten.
2. Er worden nieuwe of aanvullende regels opgesteld die alleen van toepassing zijn op een specifiek thema, zoals het thema 'erfgoed'. Mochten daardoor conflicterende regels ontstaan, dan kan een voorrangregeling worden opgenomen. Zo'n voorrangregeling omschrijft welke specifieke artikelen van het eerdere bestemmingsplan door deze nieuwe regels worden vervangen.

Het opstellen van het nieuwe omgevingsplan kan dus zowel thematisch als per gebied worden aangepakt. Bij een thematische aanpak zal vaak worden gekozen om het thema erfgoed in één keer in te vullen. Dit is echter niet verplicht. Er kan ook voor worden gekozen om binnen het thema erfgoed eerst alleen het onderdeel archeologie in te vullen. Deze aanpak verdient de voorkeur wanneer er recent een inventarisatie- en beleidskaart is vastgesteld die nog niet (volledig) is verwerkt in de bestemmingsplannen.

2.1.5. Regionale onderzoeksagenda archeologie

Het gemeentelijk archeologiebeleid is gebaseerd op een deskundige inventarisatie van archeologische waarden en verwachtingen. Een lokale of regionale onderzoeksagenda of kennisagenda vormt een inhoudelijke aanvulling hierop. In zo'n agenda wordt vastgelegd welke kennis er al over de historie van een plaats of regio is, waar nog kennishiaten zitten en welke thema's daarin belangrijk zijn.

Zo kunnen keuzes worden gemaakt over de focus van uit te voeren archeologische onderzoeken. Er kunnen bijvoorbeeld specifieke onderzoeksvragen opgesteld worden of er kan gekozen worden voor het inzetten van bepaalde onderzoekstechnieken. Dit dient bij toekomstig onderzoek opgenomen te worden in het Programma van Eisen (zie kader pagina 25) en zorgt voor meer gericht onderzoek. Hierdoor is de kenniswinst groter en krijgt het verplichte onderzoek meer maatschappelijke en wetenschappelijke meerwaarde.

2.2. Archeologisch onderzoek

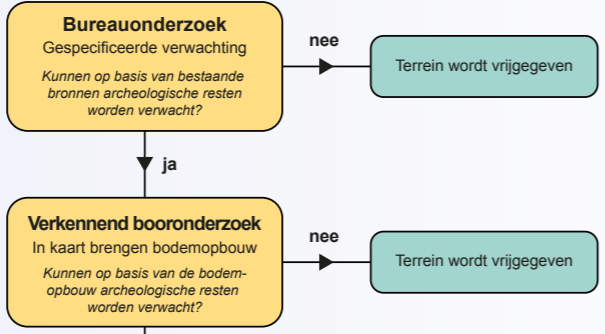
2.2.1. Het stappenplan: de AMZ-cyclus

Wanneer niet kan worden voldaan aan de regels voor bescherming van archeologische waarden uit het omgevingsplan, dan zal onderzoek nodig zijn. Archeologisch onderzoek wordt uitgevoerd volgens de AMZ-cyclus. AMZ staat voor **A**rcheologische **M**onumenten**Z**org. Het doel van de AMZ-cyclus is om stapsgewijs archeologische resten op te sporen, te waarderen en veilig te stellen. Welke stappen er nodig zijn en op welke manier het onderzoek in elke fase wordt uitgevoerd, hangt af van de plannen en de archeologische verwachting in een gebied.

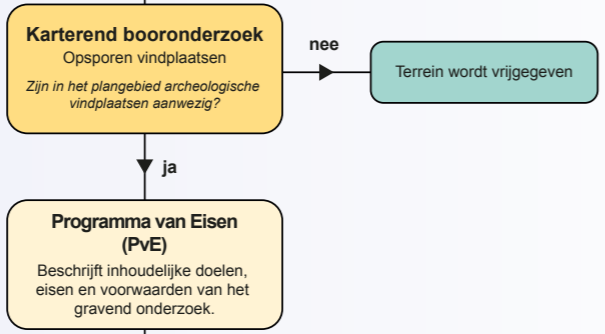
Hieronder worden de vier fasen en bijbehorende vormen van archeologisch onderzoek kort beschreven. In elke fase heeft de gemeente als bevoegd gezag de taak om te bepalen of er verder onderzoek nodig is en zo ja, in welke vorm. Als een gemeentearcheoloog intern aanwezig is kan deze zorgdragen voor de inhoudelijke archeologische deskundigheid; als alternatief kan een onafhankelijke organisatie of regioarcheoloog extern worden ingehuurd.

Over het algemeen zal een archeologisch onderzoek beginnen met een verkennende fase (bureauonderzoek, verkennend booronderzoek), gevolgd door een karterende fase (karterend booronderzoek, sonderingen of geofysisch onderzoek) en een waarderende fase (proefsleuvenonderzoek). Elke fase kan als resultaat hebben dat het plangebied wordt vrijgegeven, of dat er verder onderzoek nodig is. Na de waarderende fase is duidelijk of er sprake is van een behoudenswaardige of zelfs beschermenswaardige vindplaats en wordt een 'selectiebesluit' genomen. Hierbij zijn drie keuzemogelijkheden: behouden *in situ* (Latijn voor 'ter plaatse', dus in de bodem bewaren en beschermen), behouden *ex situ* (opgraven), of vrijgeven.

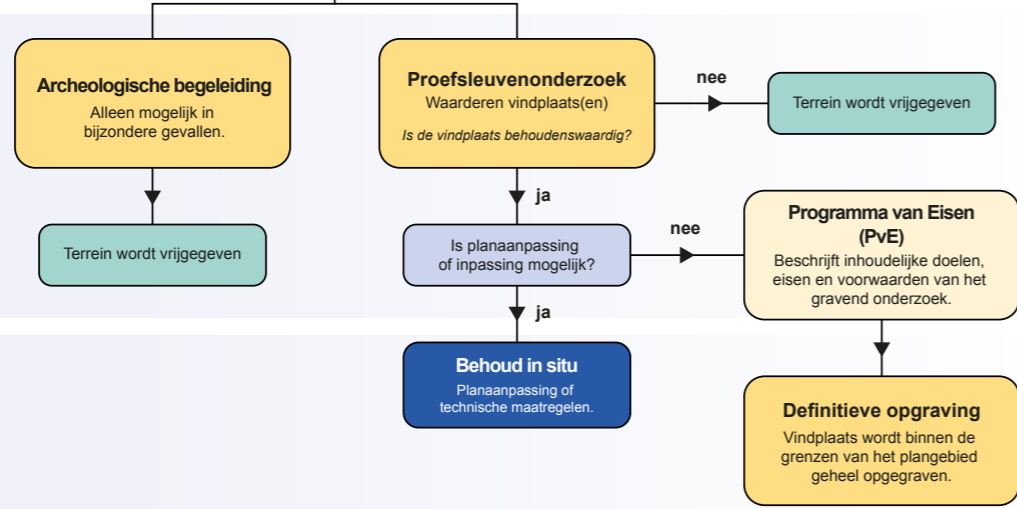
I. Verkennende fase

II. Karterende fase

III. Waarderende fase

IV. Selectiebesluit

Afb. 2.3 Het vereenvoudigde stappenplan: de AMZ-cyclus

I. Verkennende fase

Bureauonderzoek

Een verkennend onderzoek bestaat in eerste instantie uit een bureauonderzoek (BO). Dit is de enige **verplichte** stap uit de AMZ-cyclus. Uit het bureauonderzoek, waarbij verschillende (bodem)kaarten en andere bronnen worden geraadpleegd, volgt een gespecificeerde archeologische verwachting: uit welke periode(n) kunnen archeologische resten worden verwacht, waaruit kunnen deze resten bestaan en op welke diepte zijn deze te verwachten. Ook bevat het bureauonderzoek een advies of er wel of niet een vervolgonderzoek nodig is en welke onderzoeksmethode het meest daarvoor geschikt is. Een bureauonderzoek mag eventueel worden gecombineerd met een volgende stap.

- Op basis van de verwachting en het advies uit het bureauonderzoek neemt het bevoegd gezag een beslissing over de noodzaak en wijze van vervolgonderzoek.

Als uit het bureauonderzoek blijkt dat er een kans is dat archeologische resten door het planvoornemen worden bedreigd, dan is onderzoek in het veld nodig: een inventariserend veldonderzoek (IVO) in de vorm van boringen, proefputjes (sonderingen) of proefsleuven. Stapsgewijs wordt bekeken of er archeologische waarden aanwezig zijn en zo ja, wat daarvan de spreiding, aard, datering, gaafheid, conservering en zeldzaamheid is. Welke methoden (kunnen) worden ingezet hangt af van de archeologische verwachting, locatie en vraagstelling. Een inventariserend veldonderzoek moet uiteindelijk leiden tot een waardering van de vindplaats en een archeologisch inhoudelijk selectieadvies.

Verkendend booronderzoek

De eerste stap van inventariserend veldonderzoek is meestal een verkennend booronderzoek. Dit onderzoek is bedoeld om de verwachting uit het bureauonderzoek te toetsen en aan te vullen door te kijken naar de bodemopbouw. Vaak worden een bureauonderzoek en een verkennend booronderzoek gecombineerd.

Bij een verkennend booronderzoek worden minimaal zes handmatige boringen per hectare en per plangebied gezet. Dit is voldoende om inzicht te krijgen in de bodemopbouw en om zones aan te wijzen waar op basis van bodemkundige kenmerken kans is op archeologische resten. Op kleine planlocaties kunnen zes boringen genoeg zijn om de aanwezigheid van archeologische resten uit te sluiten, maar voor grotere planlocaties en tracés is daarvoor eerst nog een karterend onderzoek nodig.

- Op basis van de resultaten van het verkennend onderzoek neemt het bevoegd gezag een beslissing over de noodzaak en wijze van vervolgonderzoek.

II. Karterende fase

Karterend booronderzoek

Als de bodem voldoende intact is gebleven en de bodemopbouw wijst op (geschikte omstandigheden voor) menselijke activiteiten in het verleden, dan volgt karterend booronderzoek. Hiermee wordt gekeken of er daadwerkelijk archeologische lagen of indicatoren aanwezig zijn.

Bij karterend booronderzoek wordt gebruik gemaakt van een grotere boor en wordt een veel grotere boordichtheid gehanteerd. De opgeboorde grond wordt door verbrokkelen of zeven geïnspecteerd op het voorkomen van archeologische indicatoren, zoals bewerkt vuursteen, aardewerkfragmenten, botmateriaal of fosfaten. In welke dichtheid en met welke boordiameter het onderzoek wordt uitgevoerd, is afhankelijk van de archeologische verwachting. De richtlijnen hiervoor zijn vastgelegd in de 'Leidraad karterend booronderzoek'. Deze is te raadplegen bij de KNA-Leidraden onder het thema Archeologie op de website van de Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB).

Sonderingen (proefputjes)

Soms is karterend booronderzoek niet de meest geschikte methode en wordt karterend onderzoek uitgevoerd met behulp van sonderingen (proefputjes). Door verspreid over een terrein kleine proefputten (maximaal 1x1 meter) te graven en de uitgegraven grond te onderzoeken op archeologische indicatoren, kunnen archeologische vindplaatsen worden opgespoord. Deze methode wordt vooral toegepast bij vindplaatsen uit de Steentijd waar een lage dichtheid aan vondsten wordt verwacht. Omdat het hier gravend onderzoek betreft, moet hiervoor een Programma van Eisen (PvE) opgesteld worden.

Geofysisch onderzoek

Karterend onderzoek kan soms ook worden uitgevoerd met non-destructieve methoden, zoals elektromagnetisch onderzoek, magnetometrisch onderzoek, weerstandsonderzoek en grondradar. Dit zijn specialistische technieken met ieder hun eigen mogelijke toepassingen en beperkingen. Het Steunpunt Cultureel Erfgoed Groningen van Libau kan hier over informeren.

- [Op basis van de resultaten van het karterend onderzoek neemt het bevoegd gezag een beslissing over de noodzaak en wijze van vervolgonderzoek.](#)

III. Waarderende fase

Proefsleuvenonderzoek

Wanneer uit verkennend en/of karterend onderzoek blijkt dat er een archeologische vindplaats aanwezig is, dan wordt overgegaan tot de waarderende fase van het onderzoek. Dit wordt vrijwel altijd uitgevoerd in de vorm van een proefsleuvenonderzoek (IVO-P). Door het graven van een aantal proefsleuven kunnen onder andere de begrenzing, de datering en de graad van conservering van een vindplaats worden onderzocht.

- [Op basis van de resultaten van het waarderend onderzoek neemt het bevoegd gezag een 'selectiebesluit'. Dit besluit is van invloed op het wel of niet \(of onder voorwaarden\) verlenen van een omgevingsvergunning.](#)

Voor het uitvoeren van een proefsleuvenonderzoek moet een Programma van Eisen worden opgesteld. Hierin is beschreven welke onderzoeksmethoden en -technieken moeten worden ingezet en welke onderzoeksvragen moeten worden beantwoord. Het PvE vormt dus de leidraad voor het onderzoek.

Programma van Eisen

Voor elke vorm van gravend onderzoek (proefputjes, proefsleuven, opgraving, begeleiding) is een Programma van Eisen (PvE) nodig. Dit is een inhoudelijk document waarin het doel, de vraagstelling en de uitvoeringswijze van een archeologisch veldonderzoek en specialistisch onderzoek beschreven zijn. Ook staan hierin de randvoorwaarden voor het onderzoek, bijvoorbeeld wat betreft de omgang met het vondstmateriaal en afspraken over wie wanneer wordt geïnformeerd.

Een Programma van Eisen wordt opgesteld namens het bevoegd gezag. Het bevoegd gezag bepaalt namelijk hoe een onderzoek moet worden uitgevoerd en welke vragen moeten worden beantwoord. Als de gemeente een voldoende ervaren archeoloog in huis heeft, kan deze zelf het Programma van Eisen opstellen. In de praktijk wordt dit echter vaak gedaan door een (senior) archeoloog van het bedrijf dat het onderzoek gaat uitvoeren. Het is dan wel van belang om het PvE inhoudelijk te (laten) toetsen door de eigen archeoloog, externe archeologisch adviseur of regioarcheoloog. Het gaat immers om hoe de gemeente wil dat het archeologisch onderzoek op die locatie wordt uitgevoerd en waar de inhoudelijke focus van het onderzoek moet liggen.

IV. Selectiebesluit

Op basis van de voorgaande stappen, neemt het bevoegd gezag (gemeente) een zogeheten 'selectiebesluit'. Hierbij zijn drie mogelijkheden: behouden *in situ* (in de bodem bewaren en beschermen), behouden *ex situ* (opgraven) of vrijgeven, of een combinatie hiervan.

Behoud *in situ*

Wanneer uit het waarderend onderzoek is gebleken dat sprake is van een behoudenswaardige vindplaats, dan moet bekeken worden of de vindplaats ingepast kan worden in het plan. Het archeologiebeleid in Nederland gaat in eerste instantie uit van behoud *in situ*. Om een vindplaats duurzaam in de bodem te bewaren, is meer nodig dan alleen het beperken of voorkomen van graafwerkzaamheden: ook hydrologische veranderingen, verandering in gronddruk, gebruik van heipalen, et cetera kunnen gevolgen hebben voor de kwaliteit van het bodemarchief. Archeologievriendelijk bouwen is daarom altijd maatwerk.

- Bij de keuze voor behoud *in situ* is het nodig om voorwaarden daartoe op te nemen in de omgevingsvergunning.

Definitief archeologisch onderzoek (opgraving)

Wanneer het niet mogelijk is een behoudenswaardige vindplaats (volledig) *in situ* te bewaren, zal (een deel van) het aanwezige bodemarchief vlakdekkend onderzocht moeten worden (opgraven). Het doel van een opgraving (DO) is om de informatiewaarde, die ligt besloten in de sporen en vondsten van een vindplaats, *ex situ* (dus buiten de bodem) te behouden.

Voor een archeologische opgraving moet een Programma van Eisen (PvE) opgesteld worden. Hierin is beschreven welke onderzoeksmethoden en -technieken moeten worden ingezet en welke onderzoeksvragen moeten worden beantwoord. Het PvE vormt dus de leidraad voor het onderzoek. Om ervoor te zorgen dat het onderzoek ook echt een bijdrage levert aan de kennis over ons verleden, is het van belang om goed na te denken over de inhoudelijke vraagstelling en de archeologische technieken die in het PvE worden voorgeschreven (zie toelichting op pagina 25).

In uitzonderlijke gevallen kan het archeologisch onderzoek worden uitgevoerd als archeologische begeleiding (AB). Dit mag alleen wanneer de ingrepen een naar verhouding klein deel van een gewaardeerde vindplaats zullen verstoren of wanneer andere vormen van onderzoek technisch niet mogelijk zijn, bijvoorbeeld bij het vernieuwen van riolering onder een rijbaan. Bij een archeologische begeleiding kijkt een archeoloog mee met de graafwerkzaamheden van de ontwikkelaar en kan deze de werkzaamheden zo nodig tijdelijk stilleggen om eventuele vondsten en sporen te documenteren. Ook voor een archeologische begeleiding moet altijd een PvE opgesteld worden.

Vrijgave

Wanneer uit onderzoek blijkt dat er geen sprake is van een behoudenswaardige vindplaats, dan wordt het plangebied vrijgegeven. Dit betekent dat de omgevingsvergunning kan worden verleend zonder archeologische voorwaarden. Wel geldt altijd een wettelijke meldingsplicht als er toch (mogelijke) archeologische sporen of vondsten worden aangetroffen (§2.6).

2.2.2. Vergunningsvoorwaarden

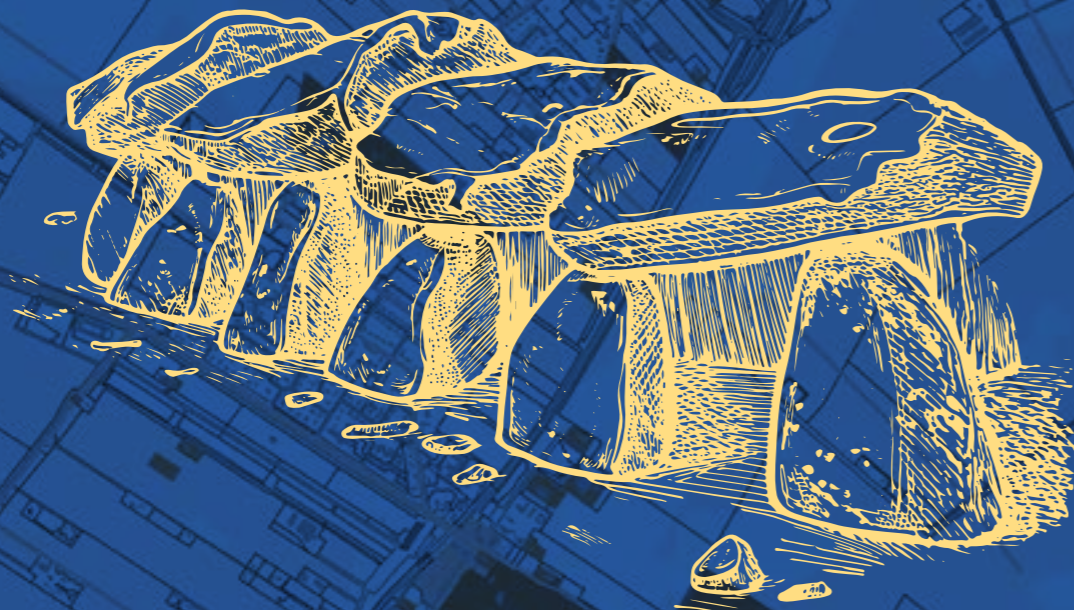
Tenzij sprake is van vrijstelling op basis van het omgevingsplan of van vrijgave na onderzoek, zullen in de omgevingsvergunning voorwaarden moeten worden opgenomen voor de bescherming van archeologische resten.

De voorwaarden in de beschikking kunnen per situatie verschillen. Soms zijn standaardvoorwaarden voldoende, soms is maatwerk nodig. Het is daarom goed om dit altijd af te stemmen met de interne medewerker archeologie of met de externe archeologisch adviseur/regioarcheoloog. Helder geformuleerde en inhoudelijk juiste voorwaarden geven duidelijkheid aan de initiatiefnemer/aanvrager en helpen om de archeologische waarden te beschermen.

Daarnaast helpt het de collega's van Vergunningverlening, Toezicht en Handhaving (VTH) om hun controlerende taken goed uit te voeren. Zij weten daardoor beter waar ze op moeten letten en kunnen eerder ingrijpen bij overtredingen.

Wanneer een opgraving of archeologische begeleiding nodig is, dan moet het uitvoeren hiervan volgens het PvE als voorwaarde worden opgenomen in de vergunning. Het PvE zelf is dan onderdeel van de vergunningsvoorwaarden. Dit betekent dat de vergunning pas kan worden verleend wanneer er een inhoudelijk goedgekeurd PvE is ingediend.

2.3. Archeologische rijksmonumenten

Met de invoering van de Omgevingswet zijn gemeenten het bevoegd gezag geworden bij vergunningverlening voor een (bodem)verstorende ingreep op of in een archeologisch rijksmonument (een 'rijksmonumentenactiviteit'). Dit geldt bij zogeheten meervoudige aanvragen: aanvragen in combinatie met andere activiteiten binnen het omgevingsplan. De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) heeft dan recht van advies en kan al dan niet instemmen met de betreffende ingreep. In de praktijk wordt dit uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).

Bij enkelvoudige aanvragen blijft de minister van OCW, in de praktijk de RCE, bevoegd gezag. Dat zijn aanvragen voor vergunning voor alléén een archeologische rijksmonumentenactiviteit. Dit kan ook het geval zijn bij een gesplitste vergunningaanvraag, waarbij de vergunning voor activiteiten op of in een archeologisch rijksmonument apart wordt aangevraagd van de vergunning(en) voor andere activiteit(en).

Er zijn bij dergelijke aanvragen verschillende partijen op verschillende momenten betrokken, zowel adviseurs van de RCE als adviseurs van de gemeente.

De Wegwijzer archeologische rijksmonumentenactiviteit van de RCE geeft weer wie wat doet. Ook wordt hierin uitgebreid toegelicht door wie, wanneer en hoe de RCE om advies moet worden gevraagd bij een aanvraag voor een omgevingsvergunning. Daarnaast is aangegeven hoe vervolgens instemming moet worden gevraagd over het voorgenomen besluit op de aanvraag en bij wie daarna de taak van toezicht en handhaving ligt. Tot slot wordt aangegeven hoe te handelen bij incidenten met betrekking tot een archeologisch rijksmonument.

Afb. 2.4 Archeologisch rijksmonument wierde Biessum in gemeente Eemsdelta met op de achtergrond de Zandplatenbuurt in Delfzijl. Beeld: Libau / Daniël Bosma.

Een aanvraag voor een omgevingsvergunning bij een archeologisch rijksmonument verloopt als volgt:

Vóór een aanvraag omgevingsvergunning

Voordat een aanvraag om een omgevingsvergunning voor een rijksmonumentenactiviteit wordt ingediend, kan een initiatiefnemer (vaak de eigenaar van een archeologisch rijksmonument) contact zoeken met de gemeente met vragen over de voorgenomen plannen. Dit is een goed moment om algemene informatie te geven over de mogelijkheden. Bij overleg in een vroeg stadium kunnen (bodem)versturende plannen misschien nog worden aangepast, zodat het archeologisch rijksmonument *in situ* kan worden behouden. Vaak heeft dit ook een gunstig effect op de uitkomst en doorlooptijd van de vergunningprocedure en de kosten die hiermee gemoeid zijn. Ook wordt het voor de initiatiefnemer inzichtelijk of archeologisch vooronderzoek nodig is en welke gegevens en stukken bij de vergunningaanvraag ingediend moeten worden om deze in behandeling te kunnen nemen.

Het is in dit voortraject belangrijk om de collega archeologie binnen de gemeente, de regioarcheoloog of de externe adviseur archeologie bij alle vormen van overleg over een archeologisch rijksmonument te betrekken. Ook is het zeer wenselijk om naast de eigen archeologisch adviseur de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) te benaderen voor advies. Dit kan zowel de gemeente als de initiatiefnemer doen.

Na een aanvraag omgevingsvergunning

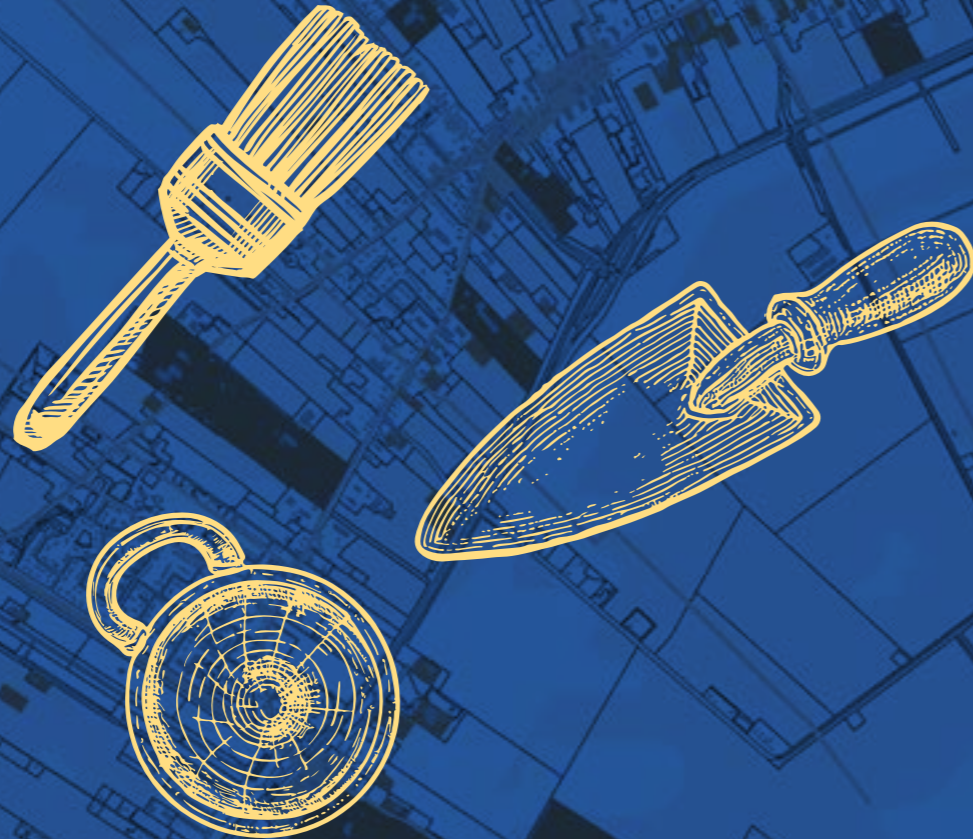
Als een initiatiefnemer via het Omgevingsloket een vergunningaanvraag indient, wordt die doorgestuurd naar de juiste overheidsinstantie, meestal de gemeente. Na ontvangst van de digitale aanvraag voor een omgevingsvergunning start de formele procedure op basis van de Omgevingswet. Het proces van de vergunningverlening ligt bij de vergunningverlener of (omgevings)casemanager van de gemeente. Hierbij is het belangrijk om de collega archeologie binnen de gemeente en/of de regioarcheoloog/externe adviseur te raadplegen.

Na een verleende omgevingsvergunning

Na het afgeven van de omgevingsvergunning voor een rijksmonumentenactiviteit begint de uitvoering. De gemeentelijk toezichthouder houdt toezicht op de uitvoering van de werkzaamheden en de handhaver is bevoegd om op te treden als de werkzaamheden afwijken van de verleende omgevingsvergunning. Ook na het verlenen van de vergunning kan de RCE betrokken worden en om advies worden gevraagd.

Tijdens de uitvoering is snel kunnen handelen van belang. Betrek om die reden de collega archeologie binnen de gemeente en/of de regioarcheoloog/externe adviseur en informeer de RCE over de voortgang van de werkzaamheden.

2.4. Toezicht & handhaving

Wanneer in een verleende omgevingsvergunning voorwaarden zijn opgenomen ten aanzien van archeologie, dan moet de gemeente als bevoegd gezag toezicht houden op de naleving hiervan. Dat kan bijvoorbeeld gaan om toezicht op de uitvoering van de afgesproken bouwwijze bij archeologievriendelijk bouwen, of op de (juiste) uitvoering van het voorgeschreven archeologisch onderzoek. Dit is onderdeel van het werkproces van de afdeling Vergunningverlening, Toezicht & Handhaving.

Wanneer (mogelijke) overtredingen worden geconstateerd is het zaak om zo snel mogelijk op te treden en verdere overtredingen te voorkomen. Wat eenmaal is weggegraven of verstoord, is immers weg. Welke maatregelen nodig zijn, hangt af van de situatie. Het is daarom aan te raden om bij een vermoeden van een overtreding te overleggen met de eigen archeologiemedewerker, externe archeologisch adviseur of regioarcheoloog. Deze heeft de inhoudelijke kennis van zaken die nodig is om te komen tot een snelle en juiste beslissing.

Als het gaat om een rijksmonument kan het Incidententeam van de RCE worden ingeschakeld. Dit speciale team is er

voor gebeurtenissen waarbij schade is ontstaan aan een rijksmonument. Denk aan schade door een omgevallen boom of een overstroming, maar ook bijvoorbeeld door schatgravers of vandalen. Het Incidententeam geeft de melding door aan de regioadviseur archeologie van de RCE. Afhankelijk van de ernst van het incident bezoekt de regioadviseur of een lid van de velddienst van de RCE de locatie. Het doel is de eigenaar, gemeente en de andere betrokkenen te informeren over de schade en te adviseren over de maatregelen die genomen kunnen worden om vervolgschade te voorkomen.

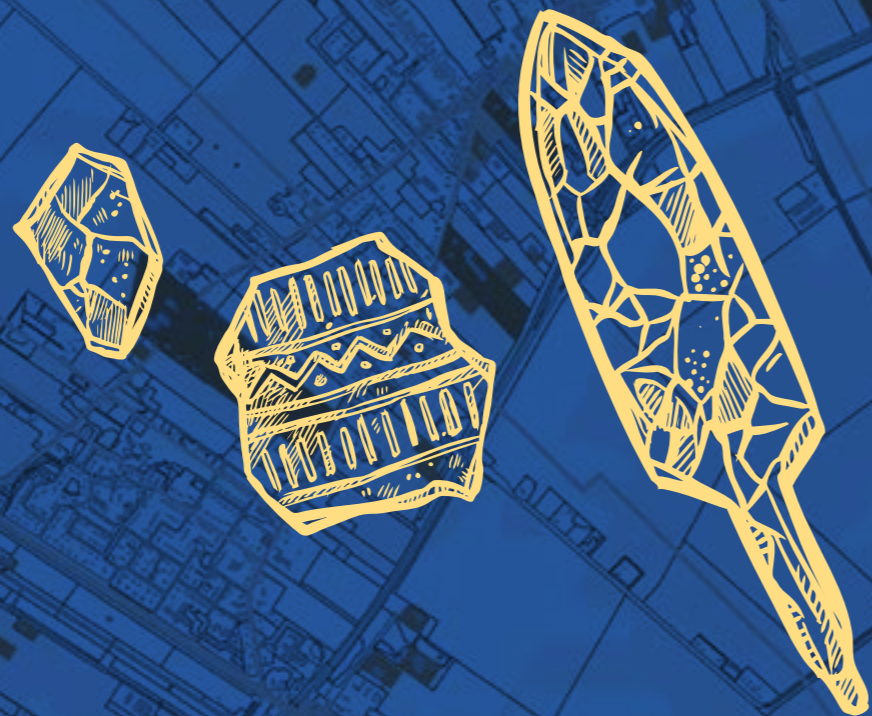
2.5. Gemeente als opdrachtgever én bevoegd gezag

Het komt voor dat de gemeente zelf initiatiefnemer is van een project zoals bij het ontwikkelen van een terrein voor woningbouw of bij infrastructurele werken. De organisatie van het benodigde archeologisch onderzoek, en in geval van een groter project de directievoering daarover, kan door de eigen archeoloog, de externe adviseur of de regioarcheoloog worden uitgevoerd.

Op het moment dat een gemeente initiatiefnemer en daarmee opdrachtgever is van een bodemverstoring project, is deze ook nog steeds het bevoegd gezag wat betreft archeologie. Deze rollen kunnen botsen. Maak daarom vooraf goede afspraken over wie binnen de gemeentelijke organisatie welke rol heeft. Het is zeker bij gemeentelijke projecten aan te raden om de toetsing van uitgevoerde onderzoeken en een eventueel op te stellen Programma van Eisen onafhankelijk te laten uitvoeren. Hetzelfde geldt voor een op te stellen 'selectiebesluit' en voorwaarden voor verlening van de omgevingsvergunning.

2.6. Toevalsvondsten

Een toevalsvondst is een archeologische vondst die niet tijdens een archeologisch onderzoek of opgraving wordt gedaan. Ook vondsten die los van archeologisch onderzoek met behulp van metaaldetectie worden gevonden, worden gezien als toevalsvondst. Het gaat in de praktijk vaak om gevallen waarin gemeenten archeologisch onderzoek niet als voorwaarde in de omgevingsvergunning hebben opgenomen zoals:

- bij bodemingrepen in een gebied waarvoor op basis van de beleidskaart geen archeologische regels in het omgevingsplan zijn opgenomen en waar archeologisch onderzoek dus niet verplicht is. Bijvoorbeeld gebieden waarvan is vastgesteld of aangenomen dat de bodem verstoord is;
- bij bodemingrepen in een gebied waarvoor op basis van de beleidskaart wel archeologische regels zijn opgenomen in het omgevingsplan, maar die door hun omvang of diepte vrijgesteld zijn van de archeologische onderzoeksplicht;
- wanneer archeologisch onderzoek in het kader van het planvoornemen heeft uitgewezen dat er geen waardevolle ('behoudenswaardige') archeologische vindplaatsen voorkomen (of te verwachten zijn) en de gemeente besloten heeft dat vervolgonderzoek niet nodig is.

Het kan in dit soort situaties voorkomen dat tijdens grondwerkzaamheden toch archeologische resten en sporen aan het licht komen. Vooral geïsoleerd voorkomende vondsten zoals een (rituele) depositie, of een vindplaats met een beperkte omvang, bijvoorbeeld een vaartuigje, hebben een kleine trefkans en kunnen bij inventariserend veldonderzoek gemist worden. Het is dan aan de gemeente om te bepalen wat er met deze toevalsvondsten gedaan wordt; zo nodig mogen de werkzaamheden waarbij de vondst aan het licht is gekomen, worden stilgelegd.

Volgens artikel 5.10 van de Erfgoedwet 2016 is een vinder verplicht om een toevalsvondst te melden bij de Minister van OCW. De gemeente is echter vrijwel altijd bevoegd gezag. Zij is ook de eerste die moet bepalen of een vondst belangrijk genoeg is om verder te onderzoeken. Daarom is het aan te raden om de melding eerst bij de gemeente te laten doen. Deze kan dan via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed melding doen bij de Minister.

Protocol Toevalsvondsten

Om ervoor te zorgen dat iedereen weet wat er moet gebeuren bij een toevalsvondst, kan de gemeente een 'Protocol Toevalsvondsten' op (laten) stellen. Hierin wordt vastgelegd wanneer vondsten gemeld moeten worden, waar de melding binnen kan komen en wie op welk moment moet worden ingeschakeld. Een informatieblad voor inwoners kan hiervan onderdeel zijn. Hierin wordt bijvoorbeeld uitleg gegeven over de verschillende soorten archeologische vondsten, over hoe je archeologisch materiaal kunt herkennen, dat je een meldingsplicht hebt en bij wie je vervolgens terecht kunt voor meer informatie en determinatie van de vondst.

3.

Het archeologisch bestel in Nederland

3.1. Geschiedenis van archeologie en de wet

In de 19^e en vroege 20^e eeuw was archeologie in Nederland vooral een zaak van musea en universiteiten. Pas na de Tweede Wereldoorlog pakte de centrale overheid dit beleidsveld op. In 1947 werd de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek opgericht, onder leiding van Albert Egges van Giffen. In deze periode werd ook gewerkt aan de eerste Nederlandse Monumentenwet, eerst in de vorm van de Tijdelijke Wet Monumentenzorg (1950) en vanaf 1960 als definitieve wet. Deze eerste wet ging echter vooral over gebouwde monumenten. Het duurde tot de herziening in 1988 totdat ook archeologie een prominentere plek in de wetgeving kreeg. In de Monumentenwet 1988 waren onder andere vastgelegd:

- het verbod op het doen van opgravingen zonder vergunning van de minister;
- welke objecten en locaties officieel zijn aangewezen als Archeologische Rijksmonumenten en
- welke regels er gelden over het melden van toevalsvondsten.

3.1.1. Het Verdrag van Valletta en de geboorte van de ‘Malta-archeologie’

Deze eerste Monumentenwet was een goed begin, maar de regels golden alleen voor Nederland. In 1992 werd tijdens een bijeenkomst van de leden van de Raad van Europa afgesproken om in Europees verband beter zorg te dragen voor cultureel erfgoed. Deze afspraken zijn vastgelegd in het Verdrag van Valletta (Malta), dat in 1997 officieel door Nederland is geratificeerd. Daarmee werd een start gemaakt met de implementatie van deze afspraken in de wetgeving. De belangrijkste punten uit het verdrag zijn:

- het streven naar behoud van archeologie in de bodem - ook wel ‘*in situ*’ genoemd (art. 4);
- het vroegtijdig betrekken van archeologie in de ruimtelijke ordening (art. 5);
- zorgen voor voldoende financiële middelen voor onderzoek en bescherming (art. 6);
- meer communicatie met het publiek (art. 9).

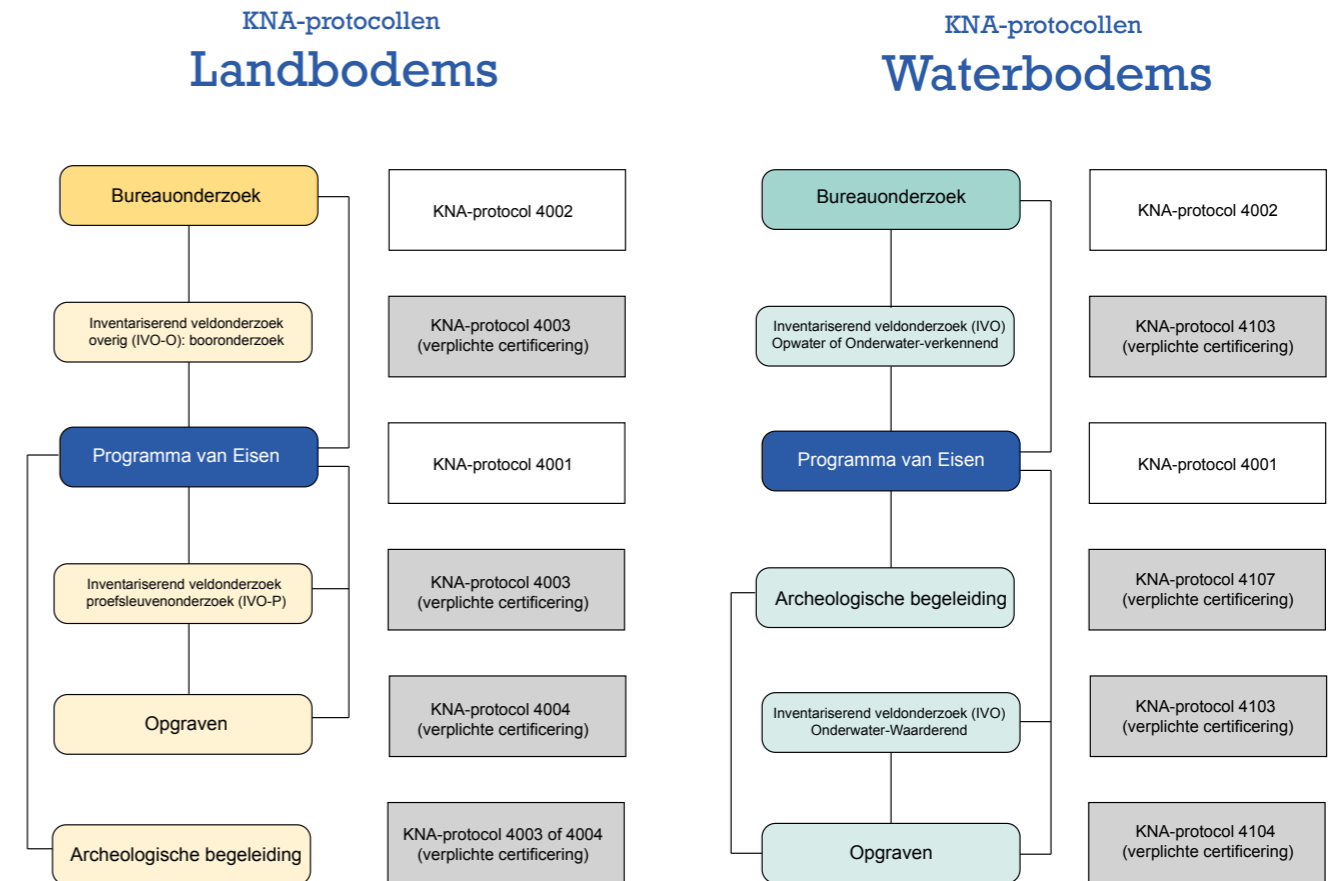
Hoewel het Verdrag van Valletta al in 1997 door Nederland is geratificeerd, duurde het nog enige tijd voordat het in de Nederlandse wetgeving verankerd werd. Dit gebeurde pas in 2007 met de Wet op de Archeologische Monumentenzorg (Wamz). Vanaf dat moment was de gemeente verantwoordelijk om het archeologisch belang goed mee te laten wegen in haar ruimtelijke besluitvorming. In het archeologisch werkveld wordt onderzoek dat na de invoering van deze wet is uitgevoerd, vaak aangeduid met de term ‘Malta-archeologie’.

3.1.2. Privatisering en de Erfgoedwet

Het Verdrag van Valletta heeft geleid tot een nieuwe impuls voor de archeologie; immers, ons bodemarchief is nu een belangrijk onderdeel van de ruimtelijke ordening geworden. Er zijn veel kosten mee gemoeid en er is ervoor gekozen om het principe van 'de verstoorder betaalt' te hanteren. De uitvoering van het benodigde onderzoek is geprivatiseerd. De aanleg van de Betuweroute tussen 1997 en 2007 werd gebruikt als pilot om archeologische marktwerking te testen. Omdat de Monumentenwet 1988 niet voorzag in de mogelijkheid om een opgravingsvergunning te verlenen aan een bedrijf, werkten de uitvoerende partijen in eerste instantie onder de vergunning van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (tegenwoordig de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Om commerciële archeologie regulier mogelijk te maken waren diverse wetswijzigingen nodig. Dit heeft via een aantal tussenstappen in 2016 geresulteerd in een geheel vernieuwde en brede Erfgoedwet.

3.1.3. KNA en certificering

Om de basiskwaliteit van archeologisch onderzoek te waarborgen en ervoor te zorgen dat dit volgens de juiste stappen wordt uitgevoerd, is een Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) ingevoerd. In de KNA zijn proceseisen vastgelegd voor verschillende typen archeologisch onderzoek. Bedrijven mogen alleen archeologisch onderzoek uitvoeren waarvoor zij zijn gecertificeerd op basis van de proceseisen uit de KNA. Dit houdt in dat ze moeten aantonen dat alle verplichte stappen in een onderzoek worden doorlopen en dat dit door de juiste personen wordt uitgevoerd en gecontroleerd. Om te bepalen wie voldoende kennis en ervaring heeft om bepaalde taken uit te voeren, is een archeologisch beroepsregister ingesteld. De verschillende onderzoeksvormen zijn ondergebracht in (afzonderlijk certificeerbare) protocollen (afb. 3.1). Een complete lijst met gecertificeerde bedrijven per protocol is te vinden via de website van de Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB).

Afb. 3.1 De archeologische onderzoekscyclus (AMZ) en bijbehorende KNA-protocollen.

3.2. Wet- en regelgeving

Sinds de invoering van de Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz) in 2007 en de Erfgoedwet in 2016 is de gemeente verantwoordelijk voor het meewegen van het archeologisch belang in de ruimtelijke besluitvorming. Tot 1 januari 2024 was de bescherming van archeologische (verwachtings)waarden in de fysieke leefomgeving dus geregeld via de Erfgoedwet, en via wet- en regelgeving op het gebied van ruimtelijke ordening en bouwen (Wro, Woningwet, Ontgrondingenwet, Waterwet, Wabo, et cetera). Sinds 2024 zijn alle wetten die betrekking hebben op de fysieke leefomgeving vervangen door de Omgevingswet.

3.2.1. Erfgoedwet

De Erfgoedwet regelt het behoud en beheer van cultureel erfgoed. Voor archeologie gaat het om het aanwijzen en beschermen van rijksmonumenten, het bijhouden van een monumentenregister en het in stand houden van een centraal archeologisch informatiesysteem. Ook bevat de wet regels rondom het opgravingsverbod en de certificering van archeologische bedrijven, eigendom en deponering van vondsten, en een meldplicht voor toevalsvondsten. Verder geeft de wet gemeenten en provincies de mogelijkheid om een Erfgoedverordening vast te stellen (vervalt op 01-01-2032).

Van Monumentenwet 1988 naar Erfgoedwet en Omgevingswet Over duiding en omgang

Afb. 3.2 Van Monumentenwet 1988 naar Erfgoedwet en Omgevingswet

3.2.2. Omgevingswet

De Omgevingswet regelt de omgang met het cultureel erfgoed in onze leefomgeving. Het gaat om zaken als de omgevingsvergunning voor rijksmonumenten, het aanstellen van een monumentencommissie, of het opnemen van regels over de bescherming van en omgang met cultureel erfgoed in omgevingsplannen.

De Omgevingswet kent verschillende instrumenten:

Omgevingsvisie

In de omgevingsvisie staan de gemeentelijke ambities en beleidsdoelen voor de fysieke leefomgeving voor de lange termijn. Omdat erfgoed medebepalend is voor de beleving en identiteit van een gebied, is het belangrijk om hier in de omgevingsvisie aandacht aan te besteden. Ook het inhoudelijk archeologiebeleid (beleidsnota) kan onderdeel zijn van de omgevingsvisie. Of het kan verder worden uitgewerkt in een erfgoedvisie (gemeentelijke ambities) en erfgoedprogramma (realisatie ambities).

Omgevingsplan

De regels met betrekking tot bescherming van archeologische (verwachtings)waarden werden voorheen opgenomen in bestemmingsplannen en/of een Erfgoedverordening. Per 1 januari 2024 zijn deze automatisch onderdeel geworden van het (tijdelijke) omgevingsplan.

In bestemmingsplannen werden de archeologische (verwachtings)waarden meestal met een aparte dubbelbestemming beschermd. De grondslag daarvoor is de gemeentelijke archeologische (verwachtings) waarden- of beleidskaart (zie ook §2.1.1). Dit blijft in het omgevingsplan op een vergelijkbare manier mogelijk. Het tijdelijke omgevingsplan bevat per 1 januari 2024 alle vigerende bestemmingsplannen en ook alle regelingen die voorheen door de rijksoverheid, maar nu door gemeenten moeten worden afgehandeld. Dit laatste betreft bijvoorbeeld de omgang met archeologische rijksmonumenten in het kader van een meervoudige aanvraag omgevingsvergunning. Uiterlijk 1 januari 2032 moet het tijdelijke omgevingsplan zijn vervangen door een definitief omgevingsplan (zie ook §2.1.4).

Erfgoedverordening (tot 01-01-2032)

Elke gemeente heeft als het goed is een erfgoedverordening. Na 1 januari 2032 mag een erfgoedverordening geen regels meer bevatten over de fysieke leefomgeving. Deze moeten dan worden opgenomen in het omgevingsplan. Tot die tijd geldt een overgangperiode. Een uitzondering hierop zijn regels over de fysieke leefomgeving die betrekking hebben op archeologie. Deze zijn per 1 januari 2024 al automatisch onderdeel geworden van het omgevingsplan.

Gemeentelijke adviescommissie

De Omgevingswet regelt ook de instelling van een onafhankelijke gemeentelijke adviescommissie. Hieraan kan ook een lid worden toegevoegd met als deskundigheid archeologie. In de provincie Groningen zijn sinds 2022 de afzonderlijke Monumenten- en Welstandscommissies samengevoegd tot de Adviescommissie voor Omgevingskwaliteit voor Groninger gemeenten. Deze 'commissie nieuwe stijl' is onafhankelijk en wordt gefaciliteerd door Libau.

De Adviescommissie voor Omgevingskwaliteit adviseert gemeenten op het gebied van monumentenzorg en omgevingskwaliteit. In de Adviescommissie voor Omgevingskwaliteit voor Groninger gemeenten is ook een lid benoemd met de deskundigheid 'archeologie'. Bij aanvragen voor een omgevingsvergunning voor bouwen, voor wijziging van een (archeologisch) monument en voor advies bij beleidsvorming kan een gemeente advies vragen aan deze commissie.

3.3. Organisaties & adviseurs

Gemeenten krijgen in de praktijk met verschillende archeologische organisaties en adviseurs te maken. Wat hun taak is en waarover zij te raadplegen zijn, wordt in deze paragraaf toegelicht.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is namens het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) verantwoordelijk voor het bestand van archeologische rijksmonumenten. Het gaat daarbij om zichtbare en onzichtbare archeologische monumenten, zowel op het land als onder water. In Nederland zijn bijna 1500 archeologische rijksmonumenten, waarvan ruim 215 in de provincie Groningen.

De RCE wijst namens de minister van OCW archeologische rijksmonumenten aan of voert deze in uitzonderlijke gevallen af. Met de invoering van de Omgevingswet is de monumentenvergunning vervangen door een omgevingsvergunning. Deze vergunning is nodig voor werkzaamheden op of wijzigingen aan een archeologisch rijksmonument. Gemeenten zijn nu bij meervoudige aanvragen bevoegd gezag voor archeologische rijksmonumenten. De RCE houdt advies- en instemrecht. Bij enkelvoudige aanvragen (alleen een archeologische rijksmonumentenactiviteit) blijft de RCE wel het bevoegd gezag en daarmee de vergunningverlener.

Behalve de aanwijzing van monumenten en vergunningverlening ondersteunt de RCE ook eigenaren van archeologische rijksmonumenten bij de zorg voor dit erfgoed met kennis en advies. Bijvoorbeeld met de uitgifte van het archeologisch rijksmonumentenpaspoort.

Eigenaren vinden in het rijksmonumentenpaspoort informatie over hoe het monument eruitziet, wat het is, hoe oud het is en waar het ligt. Ook biedt het paspoort informatie over waarom we archeologische resten beschermen en willen behouden voor de toekomst.

Daarnaast beheert de RCE het landelijke archeologische informatiesysteem 'Archis'. In Archis worden alle archeologische onderzoeken met bijbehorend rapport geregistreerd. Ook is hierin informatie te vinden over bijvoorbeeld archeologische vondsten en AMK-terreinen (terreinen met bekende archeologische vindplaatsen op de Archeologische Monumenten Kaart). Archis is in eerste instantie bedoeld voor archeologische professionals, maar gemeentemedewerkers die archeologie in hun takenpakket hebben, kunnen ook toegang krijgen. Dit kan door een toegangscode aan te vragen op de website archis.cultureelerfgoed.nl.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Provincie Groningen

De provincie Groningen heeft twee archeologen in dienst, die zich vooral bezighouden met ruimtelijke advisering, het provinciaal depot en interbestuurlijk toezicht op de gemeenten.

De taken op het gebied van archeologie binnen de provincie Groningen kunnen opgedeeld worden in drie delen: wettelijke taken, besteltaken en autonome taken.

Wettelijke taken

De wettelijke taken vloeien rechtstreeks voort uit de Erfgoedwet en de Omgevingswet. De meest in het oog springende wettelijke taak hangt samen met de wet Generiek Toezicht: het interbestuurlijk toezicht waarbij de provincie toezicht houdt op de uitvoering van de wettelijke taken op het gebied van gebouwd erfgoed en archeologie door gemeenten. De provincie Groningen gaat op die onderwerpen het gesprek met de gemeenten aan, helpt ze op weg en stuurt bij waar nodig.

De andere belangrijke wettelijke taak komt voort uit de Erfgoedwet en is het door Gedeputeerde Staten in stand houden van een archeologisch depot. De provincies Groningen, Fryslân en Drenthe voeren dit gezamenlijk uit via het Noordelijk Archeologisch Depot (NAD).

Besteltaken

De besteltaken komen voort uit de wettelijke taken en zijn nodig om het archeologiebestel, de processen die vastgelegd zijn in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), goed te laten functioneren. Hieronder vallen beleidsontwikkeling, toetsing en advisering bij provinciale vergunningaanvragen, afhandelen van vondstmeldingen, vertegenwoordiging in landelijke overleggroepen (bijvoorbeeld het Vakberaad provinciaal archeologen), loketvragen, enzovoort. Het gaat hierbij om het inzetten van kennis ter bevordering van de archeologische inhoud waar nodig en het bewaken en ontwikkelen van de afgesproken processen (bijvoorbeeld ten aanzien van de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA)).

Autonome taken: publieksbetrokkenheid

Daarnaast voert de provincie een aantal autonome taken uit, voornamelijk op het gebied van de presentatie van erfgoed en publieksparticipatie. Het informeren en betrekken van een breed publiek is een middel om het behoud van (onzichtbare) archeologische resten vanzelfsprekender te maken. Dit werkt dus faciliterend ten opzichte van de wettelijke taken.

Libau en Steunpunt Cultureel Erfgoed Groningen

Libau

Libau is de onafhankelijke kennisorganisatie voor ruimtelijke kwaliteit en cultureel erfgoed in Groningen en Drenthe. De organisatie is in 1928 opgericht als provinciale schoonheidscommissie en is in de loop der jaren getransformeerd en verbreed tot de huidige organisatie. Zij ontleent haar huidige naam aan het pakhuis Libau, waarin het bureau is gehuisvest.

De archeologen van Libau ondersteunen gemeenten door inhoudelijk te adviseren over archeologisch onderzoek, omgevingsplannen, omgevingsvergunningen en het opstellen van gemeentelijk archeologiebeleid. Zij hebben kennis van de regionale archeologie, het vak en landelijke wet- en regelgeving.

Steunpunt Cultureel Erfgoed Groningen

Libau geeft in de provincie Groningen ook invulling aan het provinciale Steunpunt Cultureel Erfgoed (STCE). Het steunpunt heeft als taak om de gemeenten te ondersteunen en te faciliteren waar het gaat om (beleid op het gebied van) cultureel erfgoed. Op het gebied van archeologie gaat het vooral over het beantwoorden van vragen over wet- en regelgeving, meedenken over beleidsonderwerpen en het organiseren van kennis- en netwerksessies.

Sinds 1 januari 2024 is de inzet van een regioarcheoloog toegevoegd aan het takenpakket van het Steunpunt Cultureel Erfgoed Groningen, specifiek voor de aardbevingsgemeenten Het Hogeland, Eemsdelta, Midden-Groningen, Oldambt en Groningen. Deze regioarcheoloog ondersteunt de beleidsambtenaar bij de gemeentelijke archeologische werkzaamheden die gerelateerd zijn aan processen voor de versterkingsopgave, zoals schadeherstel, versterkingsingrepen en sloop en/of nieuwbouw. Daarbij onderhoudt de regioarcheoloog samen met de gemeentelijke beleidsambtenaar contacten met onder andere de provincie, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Nationaal Coördinator Groningen, het Instituut Mijnbouwschade Groningen, uitvoerende archeologische bedrijven, natuurorganisaties en historische verenigingen.

Regioarcheoloog

In veel provincies en gebieden in Nederland wordt tegenwoordig gewerkt met een regioarcheoloog. Deze levert inhoudelijke kennis en capaciteit voor - de naam zegt het al - meerdere gemeenten in een regio. Welke werkzaamheden de regioarcheoloog precies uitvoert, hangt af van de behoefte van de samenwerkende gemeenten. Dit kan zelfs per gemeente binnen de regio verschillen.

Een regioarcheoloog kan inhoudelijke input leveren bij allerhande archeologische vraagstukken. Bijvoorbeeld bij het (laten) opstellen van beleid, het toetsen van archeologische rapportages en het houden van toezicht. Ook kan de regioarcheoloog een handreiking of handelingskader voor uitvoerders (helpen) opstellen. Dit draagt bij aan de eenvormigheid en kwaliteit in onderzoeken en rapportages. Wanneer de gemeente zelf opdrachtgever is van archeologisch onderzoek, kan de regioarcheoloog ondersteunen bij bijvoorbeeld het beoordelen van offertes of het houden van toezicht tijdens het onderzoek.

Regioarcheologen leveren niet alleen inhoudelijke kennis en extra capaciteit, zij helpen ook bij kennisdeling en -vergroting binnen de regio.

Archeologische landschappen volgen immers niet de grenzen van onze huidige gemeenten. Door een meer gebiedsgerichte benadering kunnen witte vlekken in het historische verhaal van een regio worden ingevuld. Dit stelt gemeenten in staat om beter onderbouwde keuzes te maken in de wijze waarop het ondergrondse erfgoed wordt beschermd.

Ook financieel is het vaak aantrekkelijk om een regioarcheoloog aan te stellen. Samenwerkende gemeenten kunnen zo immers gezamenlijk de benodigde archeologische deskundigheid en capaciteit bekostigen. En wanneer de provincie hiervoor extra middelen ter beschikking stelt, is het financieel nog aantrekkelijker voor gemeenten om deze stap te maken.

In het aardbevingsgebied van de provincie Groningen loopt in 2024 een pilot met de inzet van een regioarcheoloog. Deze functie is ondergebracht bij het Steunpunt Cultureel Erfgoed en wordt ingevuld door twee archeologen van Libau. De ervaringen die hiermee worden opgedaan kunnen in de toekomst ook worden gebruikt voor andere gemeenten in Groningen.

Noordelijk Archeologisch Depot

De provincie is eigenaar van alle bodemvondsten die door archeologisch onderzoek aan het licht komen. Het Noordelijk Archeologisch Depot (NAD) is het gezamenlijke depot voor archeologische vondsten en onderzoeksdocumentatie van en uit de provincies Groningen, Fryslân en Drenthe. De vondsten worden opgeslagen in Nuis, waar het depot is gevestigd. Het NAD beheert een paar miljoen vondsten, verdeeld over ruim 200.000 inventarisnummers.

Melden van toevalsvondsten

Als er bij toeval of door een amateurarcheoloog een archeologische vondst wordt gedaan, dan kan deze vondst behalve bij de gemeente, ook gemeld worden bij het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis. De medewerkers van het depot helpen om vast te stellen wat het is (determinatie). Deze vondsten hoeven niet overgedragen te worden aan het depot, zij blijven eigendom van de vinder en grondeigenaar. Gegevens over de vondstlocatie worden niet openbaar gemaakt; deze worden enkel gebruikt bij wetenschappelijk archeologisch onderzoek.

Portable Antiquities of the Netherlands

Portable Antiquities of the Netherlands (PAN) is een organisatie die zich bezighoudt met het determineren en registreren van archeologische metaalvondsten die door particulieren zijn gedaan. Wordt er dus bij toeval of door een amateurarcheoloog een metaalvondst gedaan, dan kan deze behalve bij de gemeente en het NAD ook bij PAN gemeld en geregistreerd worden. Op de website portable-antiquities.nl worden van alle geregistreerde metaalvondsten determinatiegegevens en foto's gepubliceerd. Gegevens over de vondstlocatie worden alleen zeer globaal bekend gemaakt.

Archeologische Werkgroep Nederland

De vereniging Archeologische Werkgroep Noord-Nederland (AWN-Noord) zet zich in om belangstelling en belangstellenden in de archeologie van Noord-Nederland te verenigen. Hiertoe richt zij zich op het uitvoeren van drie hoofdtaken/kernfuncties:

- Bijdragen aan kennis over het archeologisch erfgoed;
- Uitdragen van die kennis en het bevorderen van betrokkenheid van de bevolking. Zij doen dit als ambassadeurs voor de archeologie door lezingen, excursies en cursussen te organiseren en faciliteren;
- Belangenbehartiging voor het bodemarchief.

De AWN vormt hiermee een belangrijke aanvulling op de (taken en verantwoordelijkheden van de) 'professionele archeologie'. Door het aanleveren van lokaal aanwezige informatie, door als vrijwilliger actief mee te werken aan onderzoek, én door hun enthousiasme voor het vak spelen de leden een belangrijke rol in het verspreiden van kennis over en betrekken van het publiek bij de archeologie. Zij zorgen mede voor draagvlak voor archeologisch onderzoek onder de bevolking.

Archeologische bedrijven

Archeologisch onderzoek wordt in Nederland, op een aantal gevallen na, uitgevoerd door archeologische bedrijven. De archeologische ondernemers in Nederland zijn verenigd in twee brancheorganisaties: NVAO (Nederlandse Vereniging van Archeologische Opgravingsbedrijven) en de VOiA (Vereniging van Ondernemers in Archeologie).

De gemeente krijgt zowel als bevoegd gezag, als in de rol van opdrachtgever te maken met archeologische bedrijven. Als bevoegd gezag gaat het vooral om de volgende gevallen:

- Toetsing van een archeologische rapportage (voldoet deze aan de inhoudelijke eisen) en het nemen van een 'selectiebesluit' (kan het advies in het rapport worden overgenomen). In principe komt het (verplichte) toetsingsverzoek via de initiatiefnemer, maar soms laat deze het aan het archeologisch bedrijf over om de toetsing te regelen.
- Toetsing van een archeologisch Programma van Eisen (PvE). Een PvE is verplicht bij gravend onderzoek (proefsleuven, opgraving, begeleiding) en wordt opgesteld namens het bevoegd gezag. Dit moet beoordeeld en geaccordeerd worden door de gemeente.

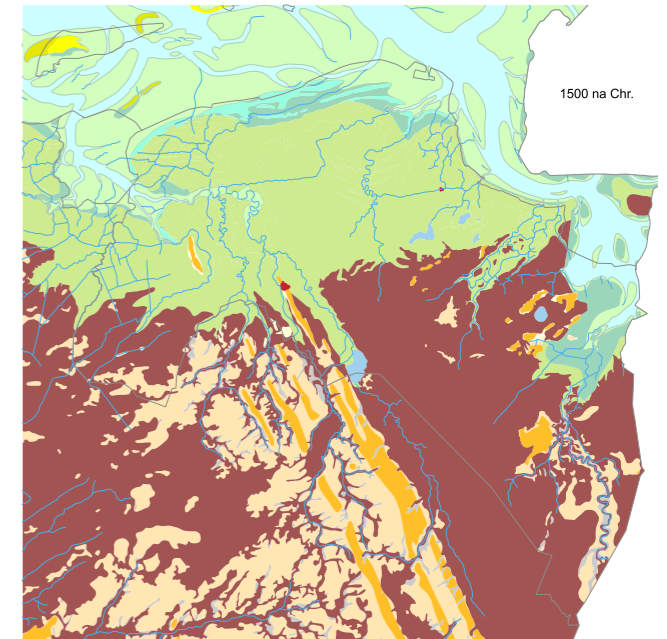
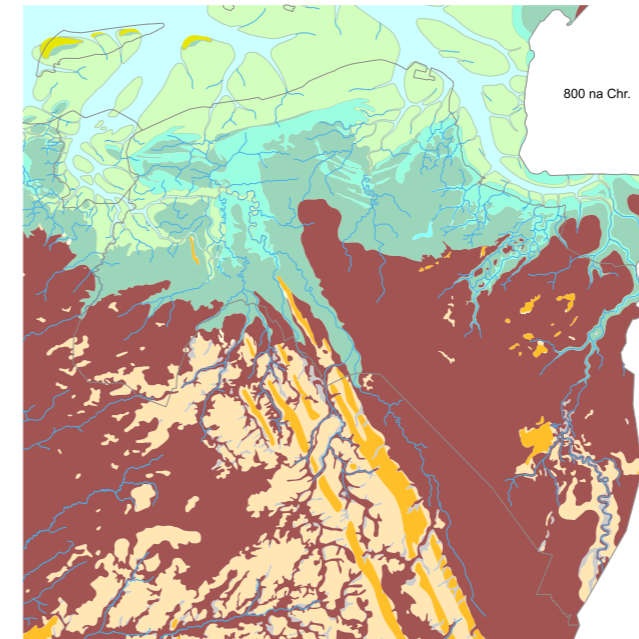
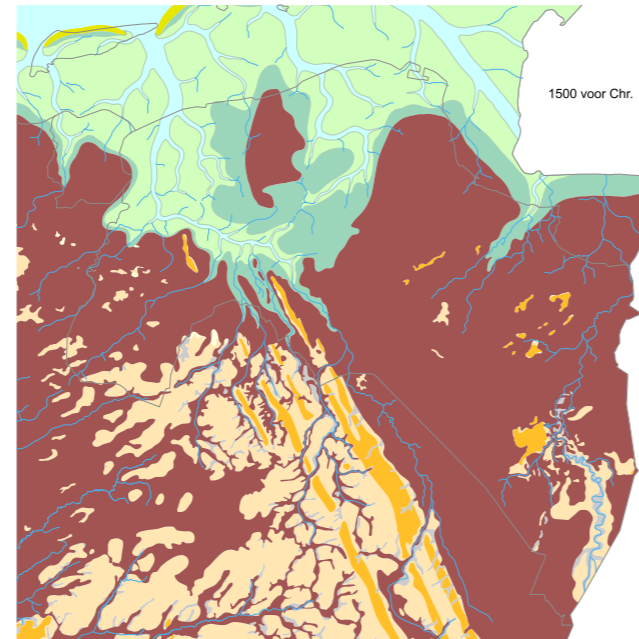
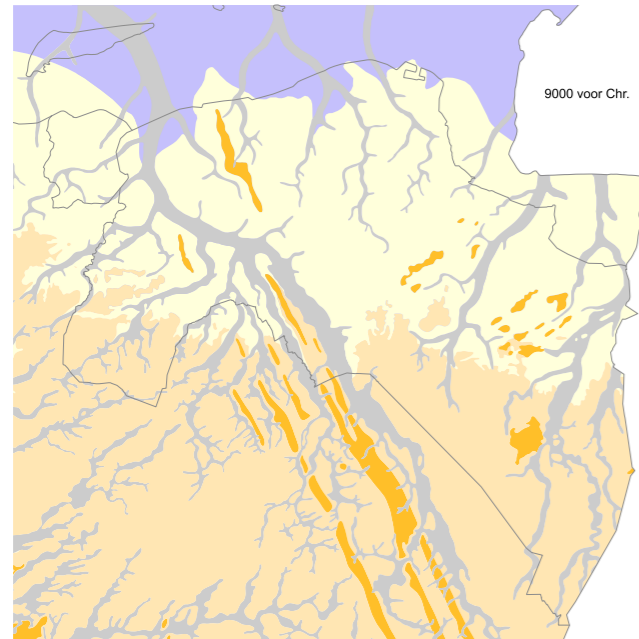
- Melding van locatie, aanvang en einde van het veldwerk van een proefsleuvenonderzoek of opgraving.
- Opvragen van plan- of bouwtekeningen van aanwezige of voormalige bebouwing en milieu- of verstoringsgegevens ten bate van een bureauonderzoek.

Wanneer de gemeente zelf als opdrachtgever onderzoek moet laten uitvoeren, is het raadzaam om te kiezen voor een bedrijf met veel ervaring in de regio. Archeologen van een dergelijk bedrijf hebben kennis van de lokale landschaps- en bewoningsgeschiedenis. De externe archeologieadviseur of regioarcheoloog kan hier over adviseren, uitgebrachte offertes voor onderzoek op volledigheid beoordelen en met de gemeente toezicht houden op de uitvoering van het onderzoek.

4.

Groninger archeologie in vogelvlucht

Vier paleogeografische kaarten die een indruk geven van de landschappelijke veranderingen in Groningen tussen het einde van de laatste ijstijd en het einde van de Middeleeuwen.

Legenda

- Stuwwallen, glaciale ruggen
- Pleistocene zandgebieden beneden 16 m -NAP
- Pleistocene zandgebieden tussen 16 en 0 m -NAP
- Pleistocene zandgebieden boven 0 m NAP
- Riviervlakten en beekdalen
- Veengebied
- Wadden en slikken
- Kwelders en riviervlakten
- Gebieden met kwelderwallen en -ruggen
- Bedijkte kwelders en riviervlakten
- Strandwallen en lage duinen
- Hoge duinen
- Binnenwater
- Buitenwater
- Stedelijk gebied
- Waterlopen
- Huidige lands- en provinciegrenzen

Legenda

- Stuwwallen, glaciale ruggen
- Pleistocene zandgebieden beneden 16 m -NAP
- Pleistocene zandgebieden tussen 16 en 0 m -NAP
- Pleistocene zandgebieden boven 0 m NAP
- Riviervlakten en beekdalen
- Veengebied
- Wadden en slikken
- Kwelders en riviervlakten
- Gebieden met kwelderwallen en -ruggen
- Bedijkte kwelders en riviervlakten
- Strandwallen en lage duinen
- Hoge duinen
- Binnenwater
- Buitenwater
- Stedelijk gebied
- Waterlopen
- Huidige lands- en provinciegrenzen

4.1. Inleiding

4.1.1. Indeling in tijdvakken

De geschiedenis van Nederland waarin de mens de hoofdrol speelde, is opgedeeld in tijdvakken met verschillende kenmerken. De belangrijkste ontwikkeling die heeft plaatsgevonden door de tijden heen is het gebruik van nieuwe materialen om werktuigen van te maken. Dit maakte ook een ontwikkeling in de bestaans economie mogelijk. In de perioden vóór Christus (de prehistorie) had de ontdekking van bijvoorbeeld metaal een grote impact; daarom zijn deze perioden naar respectievelijk de Steentijd (de oudste periode waarin (vuur)steen werd gebruikt), de Bronstijd (de daaropvolgende periode waarin brons werd ontwikkeld) en de IJzertijd (de laatste periode vóór de Romeinse tijd) genoemd.

In de perioden rond de jaartelling en daarna werden de werktuigen, gebruikte materialen en stijlen steeds meer geavanceerd. We zien dan dat er vooral maatschappelijke veranderingen plaatsvinden, die mede het gevolg zijn van de steeds complexere en gespecialiseerde samenlevingen. Ook het schrift doet zijn intrede, waardoor we ook historische bronnen kunnen raadplegen om de archeologische bevindingen te toetsen of aan te vullen. Deze perioden zijn achtereenvolgens de Romeinse tijd, de Vroege en Volle Middeleeuwen, de Late Middeleeuwen en de Nieuwe tijd.

Archeologische perioden

Vereenvoudigd overzicht voor Noord-Nederland

Paleolithicum	tot 8800 v.Chr.	IJzertijd	800 - 12 v.Chr.
Paleolithicum vroeg	tot 300.000 BP	IJzertijd vroeg	800 - 500 v.Chr.
Paleolithicum midden	300.000 - 35.000 BP	IJzertijd midden	500 - 250 v.Chr.
Paleolithicum laat	35.000 BP - 8800 v.Chr.	IJzertijd laat	250 - 12 v.Chr.
Mesolithicum	8800 - 4900 v.Chr.	Romeinse tijd	12 v.Chr. - 450 n.Chr.
Mesolithicum vroeg	8800 - 7100 v.Chr.	Romeinse tijd vroeg	12 v.Chr. - 70 n.Chr.
Mesolithicum midden	7100 - 6450 v.Chr.	Romeinse tijd midden	70 - 270 n.Chr.
Mesolithicum laat	6450 - 4900 v.Chr.	Romeinse tijd laat	270 - 450 n.Chr.
Neolithicum	4900 - 2000 v.Chr.	Middeleeuwen	450 - 1500 n.Chr.
Neolithicum vroeg	4900 - 4200 v.Chr.	Middeleeuwen vroeg	450 - 1050 n.Chr.
Neolithicum midden	4200 - 2850 v.Chr.	Middeleeuwen laat	1050 - 1500 n.Chr.
Neolithicum laat	2850 - 2000 v.Chr.		
Bronstijd	2000 - 800 v.Chr.	Nieuwe tijd	1500 - heden
Bronstijd vroeg	2000 - 1800 v.Chr.	Nieuwe tijd vroeg	1500 - 1650 n.Chr.
Bronstijd midden	1800 - 1100 v.Chr.	Nieuwe tijd midden	1650 - 1850 n.Chr.
Bronstijd laat	1100 - 800 v.Chr.	Nieuwste tijd	1850 - heden

4.1.2. Hulp van specialisten

Archeologen roepen bij sommige aspecten van het opgraven, in kaart brengen en interpreteren van wat in of op de bodem is aangetroffen de hulp van specialisten in. Dit zijn kenners op het gebied van materialen (bot, metaal, et cetera) of perioden (Romeinse tijd, Middeleeuwen, et cetera), en bodemkundigen en andere (natuur)wetenschappers die bijvoorbeeld het milieu, het klimaat, afzettings- en verweringsprocessen, en ouderdom kunnen vaststellen of reconstrueren. Archeologie is zo breed als de mensheid zelf - een multidisciplinaire aanpak dus! In grote lijnen en per tijdvak behandelen we in de volgende paragrafen wat er is ontdekt met behulp van al deze disciplines en hoe we de kenmerken van de verschillende periodes in de geschiedenis van Groningen hebben kunnen vastleggen.

4.2. De archeologische perioden

4.2.1. De Steentijd

De Steentijd duurde veel langer dan alle perioden die daarop volgden bij elkaar. Dit geeft al aan dat de ontwikkelingen in die periode niet snel gingen. De Steentijd wordt onderverdeeld in de Oude (of Vroege), Midden- en Jonge (of Nieuwe) Steentijd. In wetenschappelijke publicaties en archeologische rapportages worden deze drie fasen ook vaak aangeduid met hun Latijnse namen: het Paleolithicum, het Mesolithicum en het Neolithicum.

Oude Steentijd: jagers en vuistbijlen

IJstijden en toendra: de vorming van de Hondsrug en het Hunzedal

Het landschap heeft altijd in hoge mate het leven van de mens bepaald. En nog steeds, het bepaalt immers of je maatregelen moet nemen tegen eventuele natte voeten, of juist tegen droogte. Het bepaalt wat de voedselbronnen zijn, of je vee kunt weiden of gewassen kunt verbouwen. Het landschap is misschien wel de belangrijkste factor geweest in de locatiekeuze van de mens door de tijden heen.

De basis van het huidige landschap is gelegd tijdens de laatste twee ijstijden. In de voorlaatste ijstijd heeft het landijs, dat zich vanuit Scandinavië verspreidde, een enorme hoeveelheid stenen, zand en grind voor zich uitgeduwd. Dat is in Nederland deels afgezet als stuwwallen en zo is bijvoorbeeld de Utrechtse Heuvelrug gevormd. Ook de keileemruggen van het Drents Plateau en de Hondsrug ontstonden in deze periode door de druk en de beweging van het voortgestuwde ijs.

Op het moment dat het weer warmer werd, moesten enorme hoeveelheden smeltwater worden afgevoerd. Een van deze smeltwaterrijen lag parallel aan de oostelijke flank van de Hondsrug en heeft hier het oerdal van de Hunze uitgesleten, de basis voor wat later de veenkoloniale vlakte zou worden.

In de laatste ijstijd bereikte het landijs ons niet, maar was er sprake van een zeer koud en daardoor open toendralandschap. Vanuit het Noordzeebekken (dat droog lag doordat veel zeewater opgeslagen zat in het landijs) werd door de wind zand aangevoerd dat afgezet werd in de vorm van stuifduinen en dekzandruggen. Grote delen van het toen ontstane reliëf zijn nog altijd in het landschap herkenbaar.

Neanderthalers in Noord-Nederland

De oudste resten die in Nederland zijn aangetroffen dateren uit het midden van de Oude Steentijd, het Paleolithicum, de periode van de Neanderthalers. Resten uit deze periode zijn uiterst zeldzaam vanwege de enorme veranderingen die het Nederlandse landschap sindsdien heeft ondergaan. Het toenmalige oppervlak ligt nu vaak meters diep onder de grond als gevolg van de twee ijstijden, zeespiegelstijgingen en de afzettingen van zeeën en rivieren.

Lange tijd waren alleen losse vondsten uit deze periode bekend, zoals een vuistbijl of een stukje bot dat ergens was opgezogen tijdens zandwinning. Enkele jaren geleden is echter een heuse Neanderthaler-vindplaats ontdekt in de omgeving van Assen. Op deze ene plek zijn ondertussen meer vuistbijlen gevonden dan in heel Noord-Nederland tot nu toe. De enige neanderthalervondsten uit de provincie Groningen zijn tot dusver een kling die is gevonden te Tolbert en een aantal vuursteenfragmenten uit Noordhorn.

Afb. 4.1 Een midden-paleolithische vuursteenkernel uit Noordhorn. Beeld: F. de Vries, ToonBeeld/Stiens.

Rondtrekkende rendierjagers

Gedurende en direct na de laatste ijstijd was Nederland onderdeel van een grote toendravlakte, waar rendierjagers rondtrokken. De bevolkingsdichtheid in dit subarctische klimaat was echter laag en vindplaatsen uit deze periode zijn dan ook zeer zeldzaam. Door de hoge ouderdom is vrijwel al het organisch vondstmateriaal vergaan en in principe zijn dus enkel resten bewaard gebleven die zijn verbrand (veelal bot en houtskool) of die gemaakt zijn van onvergankelijk materiaal als steen. Deze vindplaatsen zijn de overblijfselen van kleine, tijdelijke jacht- of doorgangskampen die vaak respectievelijk maar één seizoen of slechts enkele dagen gebruikt zijn. Tussen Hoogkerk en Groningen is zo'n doorgangskampje (*transit camp*) opgegraven.

Een doorgangskampje nabij Hoogkerk

In de wijk Ruskenveen aan de oostkant van Hoogkerk kwam tijdens de opgraving bij de Zuiderweg in 2000, een kleine concentratie met vuurstenen artefacten en natuurstenen aan het licht. De grote klingen en klingkernen maken duidelijk dat de vindplaats uit de laatste fase van het Laat-Paleolithicum dateert.

Afb. 4.2 De opgraving bij Hoogkerk en (inzet) een vuurstenen kling. Beeld: gemeente Groningen.

Blinde vlek?

Het gebrek aan vondsten uit het Paleolithicum is waarschijnlijk mede te wijten aan een 'blinde vlek' in het archeologiebeleid van veel overheden. De huidige generatie archeologische kaarten is in belangrijke mate gebaseerd op het huidige landschap, en de archeologie is gericht op de bodem vanaf het maaiveld tot op het eventuele dekzand. Archeologische resten uit de tijd van de Neanderthalers worden echter verwacht onder het dekzand en kunnen bij diepgravende werkzaamheden zoals voor een parkeergarage dus wel degelijk worden aangetroffen!

Midden-Steentijd: jagen met pijlpunten

Geologisch wordt de periode van de ijstijden aangeduid als het Pleistoceen. De periode daarna – die tot op heden voortduurt – heet het Holoceen. De overgang van Pleistoceen naar Holoceen valt samen met de overgang van de Oude naar de Midden-Steentijd oftewel het Mesolithicum.

Loofbos

Ongeveer 11.700 jaar geleden steeg de temperatuur relatief snel en werd de toendra verdrongen door gemengd loofbos. Dit moment markeert de overgang naar de huidige, warmere geologische periode: het Holoceen. Met de flora veranderde ook de fauna: rendieren maakten plaats voor bosdieren zoals we die grotendeels nu ook nog kennen en er werd gejaagd op zowel boswild als gevogelte. Er zijn in het Mesolithicum ook meer aanwijzingen voor het verzamelen van eetbaar voedsel uit het bos. In haardkuilen zijn verbrande resten van hazelnootdoppen en waterkastanjes aangetroffen.

Microlieten

Typerend voor deze periode zijn de kleine tot zeer kleine werktuigen, de zogenaamde microlieten. Deze worden in heel Europa aangetroffen, ook op plaatsen waar vuursteen van goede kwaliteit ruimschoots voorhanden is. De verklaring hiervoor ligt dus niet in een gebrek aan grondstoffen maar moet waarschijnlijk gezocht worden in technische en culturele ontwikkelingen. Uit experimenteel onderzoek blijkt namelijk dat pijlen met deze kleinere, meestal trapeziumvormige, pijlpunten zeer effectief zijn.

Opgravingen Wildervanksterdallen

Tussen Wildervank en Stadskanaal ligt een cluster van zandruggetjes die in de Steentijd zeer aantrekkelijk waren voor bewoning. In de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw zijn diverse opgravingen uitgevoerd. De vindplaatsen staan bekend als NP-3 en S-1 en hebben - naast een grote hoeveelheid vuursteenmateriaal en enkele brokken rode oker - vooral honderden haardkuilen opgeleverd. Sommige haarden waren gewoon een open vuur (oppervlaktehaard) maar het merendeel was ingegraven in de bodem om het vuur beter te controleren (haardkuil). Tezamen vormen NP-3 en S-1 één van de grootste mesolithische vindplaatsen uit Noord-Nederland.

Afb. 4.3 Golvend dekzand onder de bouwvoor op het complex S-1. Beeld: H.A. Groenendijk, Paleoaktueel 9

Jonge Steentijd: boeren, aardewerk en hunebedden

De neolithische revolutie

Rond 5000 jaar voor het begin van de jaartelling begon een van de grootste technologische veranderingen uit de geschiedenis in onze streken. In deze periode vallen drie ontwikkelingen samen die een grote invloed hadden op het leven van de mens: het domesticeren van dieren, het gebruik van aardewerk en het telen van gewassen als graan, erwten en vlas. Deze nieuwe technieken ontstonden ongeveer 10.000 jaar geleden in het Midden-Oosten en verspreidden zich van daaruit geleidelijk naar het noordwesten van Europa. De omslag naar het boerenbestaan betekende behalve een verandering van menu ook een verandering van levenswijze: niet langer rondtrekken en jagen, maar wonen op een vaste plek om zelf gewas te produceren en dieren te houden voor consumptie. Dit wordt de neolithische revolutie genoemd.

Hunebedden

In deze tijd wordt in Nederland het eerste aardewerk geïntroduceerd: het Swifterbantaardewerk, genoemd naar de plaats waar dit voor het eerst werd ontdekt. Dit zijn hoge slanke potten met een S-vormig profiel en vaak een puntige bodem, die de 'Swifterbantcultuur' vertegenwoordigen. Vondsten van dit aardewerk zijn echter (nog) niet in Noord-Nederland aangetroffen.

De eerste landbouwers die we in onze streken aantreffen behoren tot de Trechterbekercultuur. Deze groep mensen introduceerde een specifiek sieraardewerk van dunwandig materiaal met breed uitlopende randen en versierd met geometrische patronen. Trechterbekeraardewerk is dus kenmerkend voor de eerste landbouwers, maar deze mensen waren ook bouwers van de beroemde hunebedden. Lange tijd was het hunebed bij Noordlaren het enige overgebleven hunebed in Groningen, totdat in de jaren '80 een tweede werd gevonden op een dekzandopduiking bij Delfzijl. Het is goed mogelijk dat onder de later afgezette lagen klei en veen nog meer Groningse hunebedden schuilgaan!

Hunebed G5 Heveskesklooster

Vanwege de uitbreiding van een fabrieksterrein bij de haven te Delfzijl werd in 1982 en '83 een deel van de wierde Heveskesklooster opgegraven door de Rijksuniversiteit Groningen. Onder de wierde en een kleipakket bleek, ingebed in het veen, een compleet hunebed aanwezig te zijn dat hier op een zandrug lag. De hoop was dat men hier te maken had met een nog helemaal intact hunebed, maar helaas bleek dat al in de prehistorie het hunebed van binnen overhoop was gehaald en daardoor een groot deel van de vondsten beschadigd was.

Afb. 4.4 Opgraving van de wierde Heveskesklooster. De grote stenen vormen het hunebed dat werd gevonden. Beeld: Groninger Archieven, collectie gemeente Eemsdelta.

4.2.2. Bronstijd

Natte voeten in het veen

Ook na de Steentijd ging het smelten van het ijs in Scandinavië nog door en bleef de zeespiegel stijgen. In de loop van de Bronstijd was deze stijging dusdanig dat de afvoer van de rivieren naar zee stokte waardoor het achterland steeds natter werd. In de beekdalen begon veen te groeien, dat zich later geleidelijk over andere laaggelegen gebieden uitbreidde. Zo werden grote delen van de provincie Groningen nagenoeg onbewoonbaar, een situatie die pas vele eeuwen later door menselijke ontginningen weer zou worden teruggedraaid.

Dit geldt overigens niet voor de Hondsrug in het zuiden van de provincie, de zandruggen in het Westerkwartier in het westen en het landschap Westerwolde in het oosten. Zowel de Hondsrug als de dekzandruggen en rivierduinen langs de Westerwoldsche Aa en de hogere dekzandvlakten ten oosten daarvan bleven nog tot in de IJzertijd bewoond. Mogelijk geldt dit ook voor de zandruggen in het Westerkwartier.

Dat grote delen van het landschap onbewoonbaar waren, betekent niet dat het veengebied helemaal niet gebruikt werd. Vondsten in Drenthe en het zuiden van Groningen, zoals de veenwegen, het tempeltje van Barger-Oosterveld, de veenlijken en offervondsten, tonen aan dat de mens wel degelijk in het moeras actief was.

Urnevelden en bronzen voorwerpen

Archeologische vondsten uit de provincie Groningen uit deze periode zijn zeer zeldzaam. De collectie van het Noorderlijk Archeologisch Depot in Nuis bevat slechts enkele honderden vondsten uit de Bronstijd, waarbij opvalt dat de Vroege Bronstijd vrijwel geheel ontbreekt. Uit de Midden- en Late Bronstijd zijn wel diverse – voor deze periode typerende – bronzen bijlen en speerpunten bekend. Het overgrote deel hiervan is afkomstig uit urnengravenvelden, onder andere uit die te Harenermolen, Vlagtwedde, Wedde, Wedderveer, Wessingtange en Wollinghuizen.

Het is niet helemaal duidelijk waardoor deze zeldzaamheid van bronstijresten veroorzaakt wordt. Heeft het veen veel vindplaatsen afgedekt? Was het een lage bevolkingsdichtheid, of te weinig archeologisch onderzoek? Dat laatste lijkt niet het geval, want ook na ruim 15 jaar wettelijk verplicht archeologisch onderzoek zijn er nauwelijks bronstijvindplaatsen bijgekomen.

Afb. 4.5 Een bronzen kokerbijl uit Onstwedde en een speerpunt uit Boerakker (collectie Noordelijk Archeologisch Depot).

4.2.3. IJzertijd/Romeinse tijd

Doordat de snelheid van de zeespiegelstijging steeds verder afnam, veranderde er in de IJzertijd niet meer zoveel aan het landschap: de ophoging door aanslibbing van de kwelders hield min of meer gelijke tred met de zeespiegelstijging. Er was nog wel steeds sprake van veengroei, maar ook dat breidde zich nauwelijks nog verder uit.

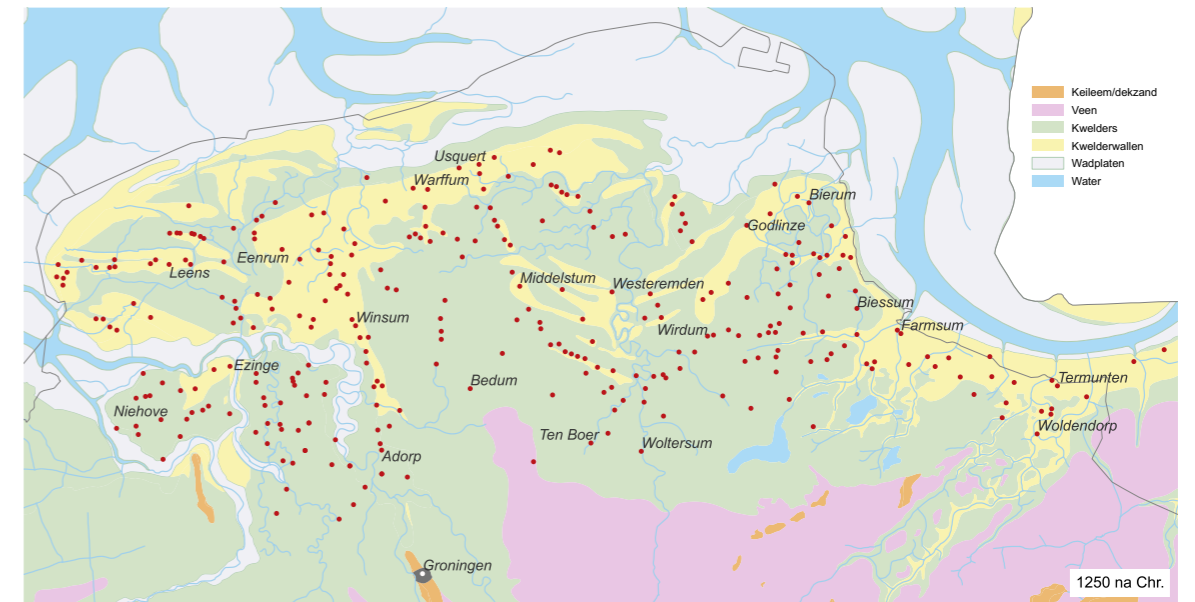
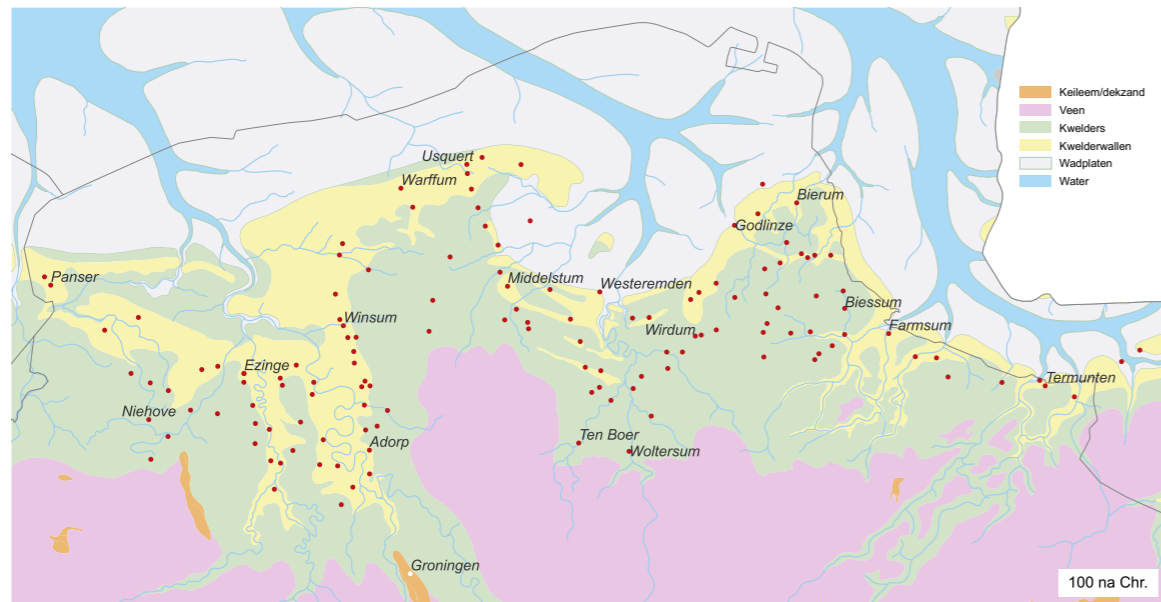
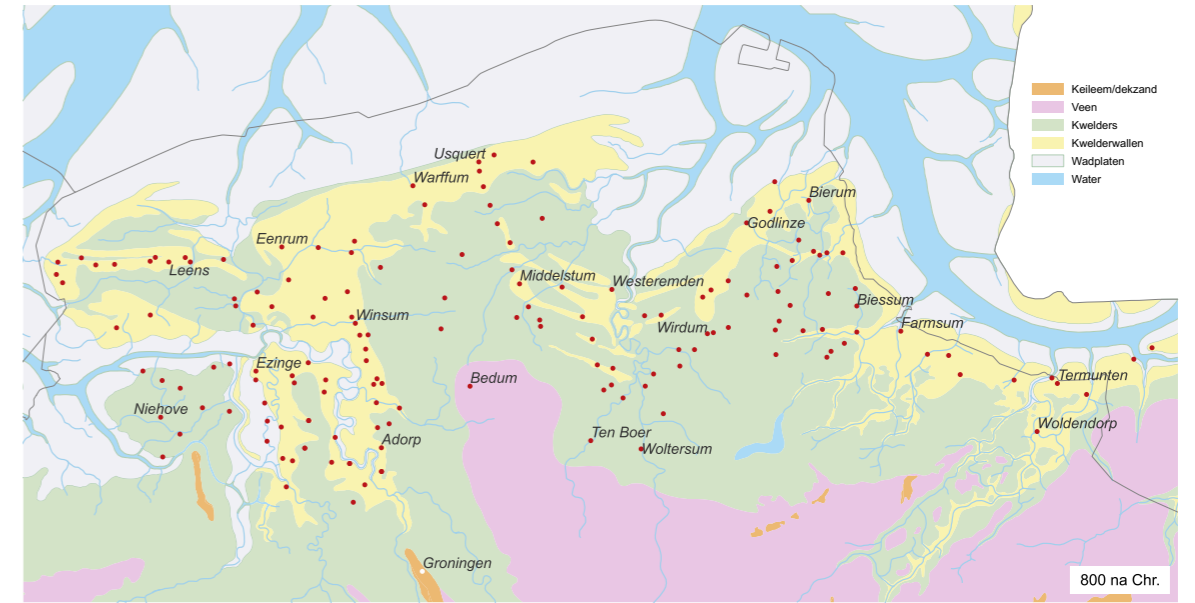
Wierden in Noord-Groningen

In de loop van de IJzertijd zien we geleidelijk steeds meer aanwijzingen dat het kweldergebied aan de noordrand van de provincie meer in gebruik wordt genomen. Eerst waarschijnlijk alleen als zomerweide, maar daarna groeiden de kleine vlaknederzettingen die daar werden aangelegd uit tot de eerste (permanent bewoonde) wierden. Mogelijk ging men door een bevolkingstoename in Drenthe en de Friese Wouden op zoek naar meer ruimte. Door de geleidelijke opslibbing van de hoge kwelders was het kustgebied

daarbij aantrekkelijker dan de moerassige veengebieden. De hoogste delen in het landschap werden gevormd door parallel aan de kust gelegen kwelderwallen en daar ontstonden dan ook de meeste nieuwe nederzettingen. Dit proces herhaalde zich in de loop van de eeuwen, waardoor er duidelijk generaties van opschuivende terpen/wierden zijn aan te wijzen (afb. 4.6).

Afb. 4.7 Romeinse ring van bergkristal uit Westerwijtwerd en een Romeins bronzen Jupiterbeeldje uit Ezinge. Beeld: Collectie Groningen, CC-BY-SA.

Afb. 4.6 Uitbreiding van kwelders en kwelderwallen en de bijbehorende verspreiding van wieren in Groningen vanaf de Midden-IJzertijd tot halverwege de Late Middeleeuwen

Gronings aardewerk en maalstenen

De bewoningsuitbreiding vanuit het zandgebied wordt mooi geïllustreerd door de verspreiding van Ruinen-Wommelsaardewerk, genoemd naar de belangrijkste vindplaatsen van dit materiaal in Zuid-Drenthe en in het Friese terpengebied.

Vanaf het begin van de jaartelling ontwikkelt het aardewerk zich in Groningen lokaal verder en sluit het vondstmateriaal juist meer aan bij de vondsten uit het Duitse kustgebied. Het lijkt er dus op dat de daar wonende Chauken in deze periode hun invloedssfeer naar het westen hebben uitgebreid.

Het aardewerk uit deze periode bestaat uit vrij brede, handgevormde potten die vaak zijn voorzien van kleine brede, puntige oortjes en soms eenvoudig zijn versierd met vingerindrukken of ingekraste lijnen. Andere kenmerkende vondsten voor de IJzertijd zijn ronde tweedelige maalstenen (ligger en looper), die met de hand gedraaid werden.

De woonstalhuizen van Ezinge

Sinds de opgravingen van prof. Van Giffen in Ezinge hebben we een goed beeld van hoe men in deze periode woonde. Onder dikke mestpakketten bleken grote delen van een tweetal boerderijen bewaard gebleven. Het betrof zogeheten woonstalhuizen van 6-8 m breed tot wel 30 m lang, waarbij mens en vee in één gebouw verbleven. De boerderijen hadden een houten skelet waarop een (vermoedelijk) rieten dak rustte. De buitenmuren onder de dakrand waren relatief laag en bestonden uit vlechtwerk van takken, dat winddicht werd gemaakt door het te bestrijken met leem.

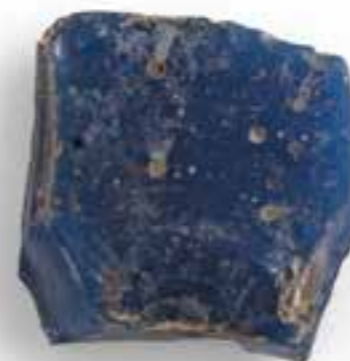

Afb. 4.8 Opgraving in 1932 door Van Giffen van de wierde Ezinge. Links: de restanten van woonstalhuizen met wanden van vlechtwerk uit de IJzertijd. Rechts: Opgravingsleiding, medewerkers en bezoekers met op de achtergrond de steilkant van de afgegraven wierde. Beeld: Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie CC-BY-NC 4.0.

Romeinse tijd: handel

Rond het midden van de eerste eeuw voor Christus arriveerden de Romeinen in Nederland. In eerste instantie was hun ambitie om van hieruit ook Germanië te veroveren, maar aan het eind van de eerste eeuw na Christus besloot keizer Claudius om de noordgrens van het rijk langs de rivieren de Rijn en de Donau te leggen. Voor de bewoners van de noordelijke zandgronden en het kustgebied veranderde er dus eigenlijk niet zoveel. Wel was er veelvuldig (handels)contact, zoals blijkt uit de talrijke vondsten van bijvoorbeeld Romeins gedraaid aardewerk, munten, mantelspelden en andere sieraden.

Over het leven op de zandgronden (de zandruggen in het Westerkwartier, de uitlopers van de Hondsrug en in Westerwolde) weten we vrij weinig. Dat komt waarschijnlijk doordat het grootste deel van de archeologische aandacht altijd is uitgegaan naar het wierdengebied. Wel is bekend dat ter plekke van de huidige stad Groningen in de IJzertijd twee of drie kleine dorpjes lagen.

Afb. 4.9 Romeinse mozaïeksteentjes die zijn aangetroffen bij de commerciële afgraving van de wierde Wierum. Beeld: Collectie Groningen, CC-BY-SA

4.2.4. De Vroege en Volle Middeleeuwen

Dark Ages

De Middeleeuwen beginnen een stuk vroeger dan veel mensen denken, al na de val van het (West-) Romeinse Rijk aan het einde van de 4^e eeuw. Dit is een roerige periode en door het wegvallen van de strakke organisatie van de Romeinse overheersers zijn er nauwelijks historische bronnen voorhanden. De Vroege Middeleeuwen (van circa de 4^e tot begin 10^e eeuw) worden daarom ook wel The Dark Ages genoemd. Ook archeologisch weten we niet zoveel van deze periode; het aantal vindplaatsen neemt flink af ten opzichte van de Romeinse tijd. In het hele kustgebied neemt de bevolking af, om zich pas in de loop van de 5^e en 6^e eeuw weer enigszins te herstellen.

Grafvelden

Dit blijkt uit enkele grote inventariserende onderzoeken van de bewoning op terpen en wierden, waarbij vooral opvalt dat er nauwelijks grafvelden uit de Vroege Middeleeuwen bekend zijn. In Groningen was een dergelijk grafveld tot voor kort enkel bekend uit Godlinze, maar recent is er één bijgekomen in Rottum (afb. 4.8). In deze periode maakt Groningen deel uit van Frisia, dat zich langs de kust uitstrekte van het Zwin (bij Brugge) tot aan de Weser in Duitsland.

Rottum

In Rottum is in het voorjaar van 2023 een opgraving uitgevoerd in het kader van de aardbevingsproblematiek. Op de wierde is de fundering van een tufstenen kerk aangetroffen met daaromheen ruim 400 menselijke begravingen. Aanvankelijk leek het hier vooral te gaan om het laatmiddeleeuwse kerkhof behorend bij de kerk, maar uiteindelijk werden op het diepste niveau menselijke begravingen uit de Merovingische en Karolingische periode (7^e- 8^e eeuw) aangetroffen. Die gaan dus ruimschoots aan de bouw van de tufstenen kerk vooraf.

Afb. 4.10 Resten van een kralenketting uit de Vroege Middeleeuwen in een van de graven van het Middeleeuwse grafveld in Rottum. Beeld: Tim Kauling, Lycens. In de inzet een foto van een aantal van de ruim 400 skeletten die zijn aangetroffen. Beeld: Jos Stöver, RCE.

Kerken in het kustgebied

In de 7^e en 8^e eeuw stimuleerden de Franken de verspreiding van het christendom. Een aantal Engelse priesters probeerden als missionaris de Friezen en Duitsers te bekeren. De bekendste onder hen waren Willibrord en Bonifatius en de Nederlandse Liudger. Pas na de dood van de Friese koning Radbod had de kerstening succes in het kustgebied en werden her en der in het Groninger land de eerste (houten) kerkjes opgericht. De oudste kerkgemeenschappen waren gevestigd te Groningen, Usquert, Leens, Loppersum en Farmsum. Vanuit deze moederkerken splitsten zich vervolgens nieuwe parochies af. Zo waren Baflo, Garnwerd en Winsum afsplitsingen van de oerparochie Usquert.

Vanaf de 9^e eeuw beschikken we ook weer over -schaarse- schriftelijke bronnen. Het gaat dan met name om wetsteksten en administratieve stukken, zoals schenkingsaktes en kerkregisters. Het merendeel van de vroege kerken werd gesticht op kloosterbezit van de grote, vroege kloosters in Echternach, Fulda en Werden (Dld.) en gronden van het bisdom Utrecht. Ondanks dat er in Noord-Nederland nog geen kloosters waren, hadden deze dus wel al een grote invloed en breidden ze hun bezit snel uit, met name door schenkingen.

Vikingen?

In de periode waarover we spreken, de 9^e en 10^e eeuw, kreeg de lokale bevolking waarschijnlijk ook te maken met een ander fenomeen: Vikingen! Er is geen concreet bewijs voor invallen van de Vikingen in Groningen, maar aangezien men overal langs de Noordzeekust ongewenst bezoek kreeg, lijkt het aannemelijk dat deze ook hier hebben plaatsgevonden. De vondst van een gouden ring van een typisch Scandinavisch model op het Hogeland in 2017 zou daarvoor een aanwijzing kunnen zijn. Het is echter ook niet uitgesloten dat de ring onze streken heeft bereikt via de handel.

Afb. 4.11 Gouden ring van Scandinavische herkomst, gevonden op het Hogeland. Datering: 9^e/10^e eeuw. Beeld: Portable Antiquities of the Netherlands.

Kogelpotten

In de Vroege Middeleeuwen wordt het terpaardewerk geleidelijk vervangen door een nieuw type aardewerk dat gekenmerkt wordt door de volledig bolle vorm: het kogelpotaardewerk. Dit blijft zeer lang in gebruik, vooral in het noorden van Nederland. Elders wordt dit handgemaakte aardewerk vanaf de 11^e-12^e eeuw vervangen door geïmporteerd gedraaid aardewerk, maar in Groningen blijft het tot zeker in de 15^e eeuw veelvuldig toegepast als kook- en gebruiksaardewerk.

Naast lokaal geproduceerde kogelpotten, werd ook aardewerk geïmporteerd, vooral grote voorraadpotten (type Badorf, 8^e en 9^e eeuw) en kruiken en bekers (type Pingsdorf, late 9^e tot 11^e eeuw). Naast aardewerk komen vondsten zoals spinsteenjes, benen, kammen en mantelspelden in deze periode regelmatig voor.

De Late Middeleeuwen en daarna

Stad en Ommelanden

Uit een bewaard gebleven akte blijkt dat in het jaar 1040 de keizer van het Roomsche rijk de Villa Cruoninga aan de bisschop van Utrecht schonk. De bisschop liet zich hier vertegenwoordigen door een prefect, die zetelde in een prefectenhof dat gelegen was aan de voet van de huidige Martinatoren. De ontwikkeling van de Stad Groningen moet vervolgens hard zijn gegaan, want al aan het einde van de 11^e eeuw werden de eerste verdedigingswerken opgeworpen rond de stad. Eerst nog in de vorm van een bescheiden aarden wal, maar al snel gevolgd door een stadsmuur. In de loop van de daaropvolgende eeuwen zou deze stadsmuur herhaaldelijk worden verlegd om ruimte te scheppen voor de groei van de stad. Gelegen op een

uitloper van de Hondsrug, tussen de Drentse Aa en de Hunze en met de zee verbonden via het Reitdiep, lag de Stad Groningen uiterst gunstig voor de handel met het achterland. Halverwege de 13^e eeuw zette het stadsbestuur de prefect van de bisschop de stad uit en verklaarde zich tot Vrije Stad, die alleen verantwoording schuldig was aan de Roomsche keizer. De Stad claimde tevens het stapelrecht, waardoor alle handelswaar uit de Ommelanden via de stad op de markt diende te komen. Ondanks de macht van deze grote broer slaagden ook Appingedam en later Winschoten erin zich tot steden (van bescheidener omvang) te ontwikkelen.

Veenontginning en wateroverlast

In het Wold-Oldambt en Reiderland (tegenwoordig onderdeel van de gemeenten Oldambt en Westerwolde) begon men vanaf de 9^e/10^e eeuw met de ontginning van het veengebied. Het doel hiervan was niet de winning van turf, maar het in cultuur brengen van de toplaag van het veen voor akkerbouw. Vanaf de 12^e eeuw nam deze ontginning een grote vlucht. Er ontstond een zeer welvarende streek, wat ook blijkt uit de bouw van de grote kerken en vele steenhuizen (woontorens) in dit gebied. De steenhuizen werden bewoond door de sociale bovenlaag van de bevolking.

De dorpen bestonden uit verspreid gelegen bebouwing in een groot akkerareaal. In het begin floreerden de veenontginningen, maar na verloop van tijd nam de wateroverlast toe en werd landbouw steeds moeilijker. Belangrijkste oorzaak hiervan was de maaiveldaling als gevolg van veenoxidatie. Hierdoor ontstonden ingesloten laagten in het veengebied en haperde de afwatering op de veenriviertjes. Ook ontstond overlast van zuur veenwater uit nog niet ontgonnen veengebieden.

Door wateroverlast was men steeds meer genoodzaakt de bewoning te verplaatsen. De veennederzettingen die nabij hoger gelegen zandgronden en keileemopduikingen lagen en daar ook territorium hadden, werden naar deze hoger gelegen gronden verplaatst. Steenhuizen, kloosters en kerken werden afgebroken en voor zover mogelijk op hoger gelegen locaties weer opgebouwd.

Afb. 4.12 Langs de A7 bij Scheemda zijn op luchtfoto's de rechthoekige contouren herkenbaar van de steenhuizen die hier in de Middeleeuwen hebben gestaan.

De Dollard

In de loop van de 15^e eeuw leidde een periode van stormvloeden tot grote overstromingen en uiteindelijk tot het ontstaan van de Dollard. In de buurt van het zeegat zorgde de getijdenwerking voor een grote afslag van de in cultuur gebrachte veengronden. Verder landinwaarts lijkt de erosie door de Dollard echter beperkt te zijn gebleven. In een deel van het voormalige Wold-Oldambt en Reiderland is het middeleeuwse veenlandschap (en het daaronder gelegen prehistorisch zandlandschap) gaaf bewaard gebleven onder een pakket Dollardklei van wisselende dikte.

Kloosters en dijken

Kloosters werden in Noord-Nederland pas in de tweede helft van de 12^e eeuw gesticht: eerst in Friesland (Staveren, 1132 en Klaarkamp, 1163), maar al snel ook in Groningen: Oldeklooster (Marne, 1175), Oldenklooster (Felwerd, 1183), Thesinge (1185) en Aduard (1192). Daarna gaat het snel; rond het jaar 1300 zijn er meer dan 25 kloosters actief in de provincie Groningen. Vanaf de late 12e en begin 13e eeuw zijn de kloosters nauw betrokken bij het inpolderen van de kwelders (bedijken) en het ontginnen van het veen in bijvoorbeeld Duurswold en delen van het Gorecht. Aan één kant sloot dit harde werk goed aan bij het motto 'Bid en Werk' van de Benedictijner en Cisterciënzer kloosterorden en aan de andere kant werd zo gaandeweg het kloosterbezit vergroot door het voormalige veenmoeras in gebruik te nemen. Onder leiding van de kloosters werd ook een netwerk van waterwegen aangelegd, waaronder het Aduarderdiep en het Hoendiep.

Afb. 4.13 Sint-Felicitaskerk van Thesinge, ooit onderdeel van het Benedictijner kloostercomplex Germania. Beeld: ©Wikimedia Commons / Bert Kaufmann, Roermond CC-BY 2.0

Ontginning van de Hunzevlakte

Een groot deel van het veen op de Hunzevlakte was aan het begin van de Nieuwe tijd nog niet ontgonnen. Dit veranderde nadat de stad Groningen in de vroege 17^e eeuw eigenaar werd van een groot deel van deze venen ten oosten van de stad. De veengebieden werden ontgonnen voor de turfwinning en daarna geschikt gemaakt voor landbouw. De Stad nam het voortouw in de aanleg van de infrastructuur, terwijl de vervening grotendeels werd uitbesteed aan zogenaamde Compagnieën. Deze verveners sloten met de Stad een contract af waarin werd bepaald dat zij onder strenge voorwaarden een bepaald deel van het veen mochten exploiteren. De stedelijke elite van Groningen speelde een belangrijke rol in de Compagnieën en profiteerde hierdoor van de opbrengsten van de akkers en turfwinning.

Bedrijvigheid langs waterwegen

Voor de ontwatering van het veen en voor de afvoer van turf en landbouwproducten werd een uitgebreid stelsel van wijken, kanalen en diepen gegraven. Het vervoer over het water stimuleerde de scheepsbouw en aanverwante bedrijvigheid. Ambachtslieden, zoals mastmakers, zeil- en blokmakers, smeden en touwslagers vestigden zich in de nieuwe nederzettingen zoals Hoogezand, Sappemeer, Veendam, Pekela en later Stadskanaal. Rondom de verlaten of sluizen ontstond een levendige handel in proviand en andere benodigdheden voor de vele schippers. De archeologische sporen van dit rijke verleden gaan veelal schuil onder de huidige bebouwing in de veenkoloniale dorpen.

Afb. 4.14 Uitsnede van de Topografische Militaire Kaart uit 1852. De (scheeps)werven, lijnbanen, molens en fabrieken laten de bedrijvigheid langs de veenkoloniale diepen zien.

In deze periode wordt met de turfschepen veel stadsvuil afgevoerd naar de veengebieden en daar als mest over de akkers verspreid. Daardoor is veel vondstmateriaal verplaatst. Hetzelfde geldt voor het afgraven en verhandelen van wierdegrond als meststof in de 19^e en vroege 20^e eeuw. Hierdoor zijn wierdevondsten elders op akkers terechtgekomen. Door de afgravingen van de wierden is veel archeologische informatie over de wierden en de dorpen die erop liggen verloren gegaan. Tegelijkertijd heeft het ons ook veel kennis opgeleverd, zoals uit de opgravingen van Van Giffen.

Draaischijfaardewerk vervangt de kogelpot

In de loop van de Late Middeleeuwen wordt het kogelpotaardewerk geleidelijk vervangen door – eveneens lokaal geproduceerd – roodbakend gebruiksaardewerk. Dit aardewerk werd op de draaischijf gemaakt en kende een enorme rijkdom aan vormen: kannen, kookpotten, bekers, steelpannen, kandelaars, borden et cetera. Het materiaal was vaak voorzien van een groene of bruine glazuurlaag en soms van gele slipdecoraties. Het duurdere importaardewerk werd vooral gebruikt als drinkservies (bekers, kruiken en kannen) en sieraardewerk. Dit materiaal kwam voornamelijk uit productiecentra in Duitsland, Noord-Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden.

Verdedigingswerken

De Tachtigjarige Oorlog en de (17^e) eeuw daarna zijn een roerige tijd in Noord-Nederland. Verdedigingswerken door de hele provincie worden uitgebreid en nieuwe schansen en versterkingen (bijvoorbeeld Oudeschans en Bourtange) worden gebouwd om de vijand tegen te houden en de eigen grens te verdedigen. Groningen en Ommelanden worden deel van de Republiek der Nederlanden. De stad heeft ook zeggenschap over het Gorecht en het Oldambt en de Ommelanden bestaan uit het Westerkwartier, Hunzingo en Fivelingo. De relaties tussen Stad en provincie zijn regelmatig gespannen en beide hebben een eigen munthuis.

Afb. 4.15 Prent van de verovering van de Langacker Schans (Nieuweschans) door Rabenhaupt in 1673. Beeld: Groninger Archieven, collectie Provinciale Groningse Oudheidkundige Commissie.

4.3. Conclusie

Groningen kent duidelijk een lange, bewogen en zeer rijke geschiedenis. Van de schaarse vuurstenen werktuigen die werden achtergelaten door jagers en verzamelaars in de Steentijd, de natte voeten van de bewoners in het dunbevolkte veengebied in de Bronstijd, de bewoning van de Groninger wierden in de noordelijke kweldergebieden in de IJzertijd, de onontkoombare invloed van de Romeinen, tot de eerste kerken, kloosters, waterwegen, stedelijke elite en verdedigingswerken in Stad en Ommelanden in de lange periode van de Middeleeuwen en de Nieuwe tijd.

Zonder gedegen archeologisch onderzoek hadden we dit verleden niet kunnen leren kennen. En nog steeds worden nieuwe puzzelstukjes aan het verhaal toegevoegd. We weten namelijk al veel, maar er zijn ook nog veel vragen. Een deel van die ontbrekende informatie ligt (veilig?) opgeborgen in de Groninger bodem. Totdat ontwikkelingen, zoals bodemingrepen of klimaatverandering het nodig maken om het op te graven omdat het anders voor altijd verloren gaat.

5. Archeologie en de rol van de gemeente

Archeologie en de rol van de gemeente: de lessen uit Apeldoorn

Interview met Masja Parlevliet, gemeentearcheoloog Apeldoorn

Masja Parlevliet is hoofd van de vakgroep Cultuur & Erfgoed bij de gemeente Apeldoorn. Binnen die vakgroep is archeologie één van de pijlers. Hoe gaat deze middelgrote gemeente daarmee om en welke tips heeft Parlevliet voor andere gemeenten? Haar centrale boodschap luidt: archeologie is meer dan een 'moetje', het helpt het verhaal te schrijven over de plek waar we wonen en leven. En dat willen veel mensen graag weten.

Masja Parlevliet mag naar eigen zeggen leidinggeven aan vijftien 'bovengronders' en 'ondergronders'. In de eerste categorie vallen de beleidsmedewerkers voor cultuur en cultuurhistorie, in de tweede vinden we de archeologen. Zelf staat ze als opgeleide archeoloog momenteel wat minder met de laarzen in de bruine aarde maar ze heeft zichtbaar plezier in het verbinden van deze disciplines. "Het zijn allemaal passievolle mensen die zeer betrokken zijn bij onze lokale samenleving; waar deze naartoe gaat maar ook waar hij vandaan komt."

Op de vraag waarom archeologie – in veel gemeenten vaak een kleine of zelfs afwezige beleidsdiscipline – belangrijk is, antwoordt Parlevliet dat ze daar met het gevoel en met de wet op kan antwoorden. "Een stuk van de geschiedenis van iedere gemeente ligt onder de grond. Onderzoeken we dat niet, dan missen we het ook niet. Doen we dat wél, dan vindt de inkleuring plaats van het gebied waarin we verblijven. Het geeft mensen informatie over waar ze vandaan komen."

Dat narratief is ook voor anderen interessant: "Enkele jaren geleden hebben we een projectontwikkelaar kunnen overtuigen om bij een woningbouwplan in Uddel niet alleen een archeologisch onderzoek te laten doen, waar hij aanvankelijk niet voor was te porren, maar uiteindelijk ook een speelplek te realiseren die verwees naar de vindplaats die daar was ontdekt. Wat bleek: daar lag het vroegmiddeleeuwse dorp Utdiloch. Daarmee kreeg de plek juist ook voor zijn ontwikkelplannen ineens veel meer lading en betekenis."

Uiteraard ligt er ook een wettelijk fundament onder de relatie tussen archeologie en de ruimtelijke inrichting van ons land: "In principe moet er bij elke verstoring van de bodem – van meer dan 100 m² en die dieper gaat dan 35 cm – onderzoek worden verricht. Dat zou je als het 'moetje' vanuit de wetgever kunnen betitelen. Het is goed dat die verplichting bestaat maar ik ben er zelf voorstander van om het veel meer als een kans te zien. Dan wordt het ook veel leuker om aan te werken."

Masja Parlevliet

“Archeologie helpt het verhaal te schrijven over de plek waar we wonen en leven.”

Een gemeente die het belang van archeologie inziet, kan daar volgens Parlevliet op verschillende manieren invulling aan geven. “Met een archeologische beleidskaart kunnen gebieden voorzien worden van een verwachting dat er vindplaatsen aanwezig zijn. Zo is het mogelijk om in te zoomen en per gebied aan te geven of er al bij kleinere of pas bij grotere grondverstoringen onderzoek is gewenst.”

Met de kaart als basiskader is het vervolgens zaak archeologie goed te verankeren in de bestemmingsplannen, zodat er ook sprake is van een wettelijke grondslag. “Als er bijvoorbeeld sprake is van een ontwikkelingsgericht bestemmingsplan is het zaak archeologie al vanaf het begin te verankeren in het ontwikkelingsproces. De beleidskaart is dan te algemeen.” Hiermee hangt volgens Masja Parlevliet samen dat het belang van goed archeologisch onderzoek door alle betrokken partijen – binnen en buiten de gemeente – wordt ingezien, in een zo vroeg mogelijke fase. “Het bekende verwijt dat archeologie kostenopdrijvend en vertragend werkt, is echt onzin. Dan ligt het echt aan de planners en is er gewoon te laat over nagedacht. Op zo’n moment is het essentieel om de wettelijke verplichting hard onder de aandacht te brengen. Het maatschappelijk verhaal leent zich daar minder goed voor maar de wet is heel duidelijk: wie de bodem verstoort zonder onderzoek te doen, is in overtreding. Klaar uit.”

Het werken aan een breed draagvlak kan zeker helpen om de positie van archeologie binnen het veld van ruimtelijke kwaliteit te versterken. “Wij besteden daar veel aandacht aan. Als het even kan nodigen we onze wethouder uit om mee naar buiten te gaan, dan begint het verhaal ook bestuurlijk te leven. We organiseren bij elke opgraving van formaat een open dag ter plekke, waar we in Apeldoorn ook stevast onze archeologische vrijwilligersvereniging bij betrekken. Vertel het verhaal! Veel mensen vinden dat interessant. Dat doen we ook bij de jaarlijkse nationale archeologiedagen. Daarnaast brengen we ook een Archeologisch Jaaroverzicht uit, dat binnen en buiten de gemeente helpt om te laten zien wat we precies doen en welke vondsten er zijn gedaan.”

Parlevliet benadrukt het belang van lokale netwerken en verankering: “In Apeldoorn werkt de gemeente bijvoorbeeld nauw samen met CODA, ons museum, archief en bibliotheek ineen. Er zijn 12 thema’s benoemd over de geschiedenis van Apeldoorn en daarin speelt ook archeologie een duidelijke rol. We noemen dat ‘Het Grote Verhaal van Apeldoorn’. Zo wordt archeologie een vanzelfsprekend onderdeel van het doorgeven van de geschiedenis.”

Kijkend naar de toekomst wijst de archeologe – en geboren Groningse – op de noodzaak om archeologie een goede plek te geven in de gemeentelijke omgevingsvisie en de omgevingsplannen die op basis daarvan worden opgesteld. “Een goede archeologische beleidskaart helpt om de ambities van de gemeente op dit vlak voor alle omgevingsplannen van toepassing te verklaren. En daarmee voor het gehele gemeentelijk grondgebied.” Ook gemeenten die archeologie nog niet hebben ‘ontdekt’, kunnen op die manier een prima start maken, zegt Parlevliet.

Ook een aantal praktische tips helpt daarbij: “Een gemeentelijk beleidswerker die zich dit vak eigen wil maken, doet er goed aan contact te leggen met de regioarcheoloog en met de plaatselijke voorzitter van de erfgoedvereniging – iedere gemeente heeft er wel een. Daarnaast is het goed banden aan te knopen met de afdelingen die gaan over de omgevingsplannen en de vergunningen. Dat geldt ook voor de regioarcheoloog of archeologische adviseurs bij organisaties als Libau; zij kunnen uitstekend ondersteunen, bijvoorbeeld in het analyseren van archeologische onderzoeksrapporten. En de laatste tip: volg een goede basiscursus over archeologie, ook in relatie tot ruimtelijke inrichting. Op zo’n manier leg je een mooie basis en van daaruit kun je uitbreiden, bijvoorbeeld met het houden van open dagen.”

6. Index

Aantoonbare archeologische waarden	12	Beleidskaart	14
Adviescommissie voor Omgevingskwaliteit	47	Beleidsnota	10
AMK (Archeologische Monumenten Kaart)	11	Certificering	42
AMZ-cyclus	21	Erfgoedverordening	47
Archeologisch onderzoek		Erfgoedwet	45
Archeologische begeleiding	26	KNA (Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie)	42
Behoud <i>in situ</i>	26	Libau	52
Bureauonderzoek	23	Malta <i>Zie Verdrag van Valletta (Malta)</i>	41
Geofysisch onderzoek	24	Monumentenwet 1988	40
Karterend booronderzoek	24	NAD (Noordelijk Archeologisch Depot)	54
Opgraving	26	Omgevingsplan	18,46
Proefsleuvenonderzoek	25	Omgevingsvergunning	27,31
Sonderingen (proefputjes)	24	Omgevingsvisie	46
Verkendend booronderzoek	23	Omgevingswet	46
Archeologische bedrijven	57	Onderzoeksagenda	19
Archeologische rijksmonumenten	28,49	PAN (Portable Antiquities of the Netherlands)	55
Archis (archeologisch informatiesysteem)	11,49		
AWN-Noord	56		
(Archeologische vereniging Noord-Nederland)			

Perioden		Selectiebesluit	26
Bronstijd	74	SIKB	103
IJzertijd	78	(Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer)	
Middeleeuwen	83	Steunpunt Cultureel Erfgoed Groningen	52
Late Middeleeuwen	86	Toevalsvondsten	36,54
Volle Middeleeuwen	83	Toezicht & handhaving	32
Vroege Middeleeuwen	83	Verdrag van Valletta (Malta)	41
Romeinse tijd	78	Vergunningsvoorwaarden	27
Steentijd	67	Vrijgave	26
Jonge Steentijd (Neolithicum)	72	Vrijstellingsgrenzen	17
Midden Steentijd (Mesolithicum)	70	Waarden- en verwachtingenkaart (inventarisatiekaart)	11
Oude Steentijd (Paleolithicum)	67	Wet op de Archeologische Monumentenzorg (Wamz)	41
Privatisering <i>Zie Archeologische bedrijven</i>			
Programma van Eisen (PvE)	25		
Provincie Groningen	50		
RCE (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)	49		
Regioarcheoloog	53		

7. Nuttige adressen en links

Libau

Hoge der A 5
9712 AC Groningen
Tel. 050 312 65 45
www.libau.nl
archeologie@libau.nl
regioarcheoloog@libau.nl

Steunpunt Cultureel Erfgoed Groningen

steunpunt@libau.nl

Erfgoedloket

www.erfgoedloketgroningen.nl

Provincie Groningen

Postbus 610
9700 AP Groningen
Tel. 050 316 49 11
archeologie@provinciegroningen.nl

Noordelijk Archeologisch depot (NAD)

Nieuweweg 76
9364 PE Nuis
Tel. 0594 64 40 00
www.nadnuis.nl
nad.nuis@provinciegroningen.nl

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
Tel. 033 421 74 56
www.cultureelerfgoed.nl
info@cultureelerfgoed.nl

Informatie over archeologie

www.cultureelerfgoed.nl/domeinen/archeologie

Monumentenregister

monumentenregister.cultureelerfgoed.nl

Archis (landelijke archeologische database, beheerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

archis.cultureelerfgoed.nl

Niet openbaar toegankelijk, via de optie 'Zoeken & Vinden met toegangscode' kan een toegangscode worden aangevraagd

Bronnen en kaarten archeologie, erfgoed en landschap

www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten

Nationale Onderzoeksagenda Archeologie

noaa.cultureelerfgoed.nl

Portable Antiquities of the Netherlands (PAN)

www.portable-antiquities.nl
pan@rmo.nl

Archeologische Werkgroep Nederland (AWN)

www.awn-archeologie.nl
www.archeonoord.nl (Afdeling 01 - Noord-Nederland)

Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB)

www.sikb.nl/archeologie

Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie en andere richtlijnen:

www.sikb.nl/archeologie/richtlijnen

Certificering (bedrijven) en actorregistratie (personen)

www.sikb.nl/archeologie/certificeren-en-registratie

Leidraden voor archeologisch onderzoek

www.sikb.nl/archeologie/kna-leidraden

Vereniging voor Terpenonderzoek

Poststraat 6
9712 ER Groningen
www.terpenonderzoek.nl

Colofon

Uitgave

Steunpunt Cultureel Erfgoed Groningen

Gemeenten kunnen voor ondersteuning op het gebied van monumentenzorg en cultureel erfgoed, waaronder archeologie, terecht bij het Steunpunt Cultureel Erfgoed Groningen. Het steunpunt organiseert het gesprek over actualiteiten en ontwikkelingen met het Groninger erfgoedveld en participeert in een landelijk netwerk.

Tekst Archeofocus

Mariëlle Kenemans

Natasja van der Mei

Met medewerking van Michiel Huisman (Centernet) en Kees de Graaf

Tekstredactie

Juliette Pasveer (Buro Bookmark)

Beeldmateriaal

Foto's: zie bronvermelding bij de afbeeldingen

Kaarten: Natasja van der Mei, Libau

Libau heeft voor deze publicatie alle rechthebbenden van de getoonde afbeeldingen opgespoord en zo nodig om toestemming gevraagd voor opname in deze uitgave. Mocht er desondanks iemand zijn die meent enig recht te kunnen doen gelden op een gepubliceerde afbeelding, neem dan contact op met Libau.

Ontwerp en vormgeving

NEWR strategie & creatie

Druk

MarneVeenstra Groningen

Dank aan

Masja Parlevliet, Provincie Groningen en alle personen en organisaties die toestemming hebben verleend voor het gebruik van hun beeldmateriaal.

© Libau, maart 2025

Hoge der A 5
9712 AC Groningen
050 312 65 45
info@libau.nl
www.libau.nl

